

ARTICLE

**Sa pagitan ng kultura at kalikasan:
Isang pagsisiyasat sa talinghaga ng “engkanto”
sa mga pelikula ng *Shake, Rattle, and Roll*
(In between culture and nature: An inquiry into the
trope of “engkanto” in *Shake, Rattle, and Roll* films)**

Jay Jomar F. Quintos

ABSTRAK

Ang sanaysay na ito ay umiinog sa diskurso ng ekokritisismo bilang balangkas sa pag-unawa ng pelikulang katatakutan sa Pilipinas. Sinusuri nito ang 10 episodyo mula sa serye ng *Shake, Rattle, and Roll (SRR)* na nagtatampok sa antagonistiko at nakatatakot na imahen ng “engkanto.” Sa kakaunting tala mula prekolonyal hanggang kolonyal na pagharaya sa kahulugan at talinghaga na nakalakip sa nilalang na “engkanto”—mula sa katutubong bakas patungo sa pananaw na maka-Europeo—sisikapin ng sanaysay na bigyan ng pansin ang kultural, ekonomiko, at politikal na karanasan ng mga espasyong pinamamalagian ng engkanto: gubat, tubig, at siyudad. Ang konstelasyon ng tatlong sinematikong espasyo na ito ay maaaring tumunghay sa mga kakabit nitong heograpikal na politika sa sistema ng hacienda, teritoryong pangkatubigan, at suburbanisasyon. Gamit ang ilang antropolohikal at pangkasaysayang kuwardo at lente bilang tuntungan, susubukan ng sanaysay na suriin ang naratibo ng mga episodyo ng *SRR* at ang kaugnayan nito sa mga agam-agam at lagim ng bansa. Bilang panghuli, nilalayan ng sanaysay na makapagbigay ng makabagong pagsipat sa ekokritisismo na lagpas sa kolonyal na pagharaya kundi nakasandig sa postkolonyal na dalumat na maaaring igibin sa balon ng danas at realidad ng Pilipinas.

MGA SUSING-SALITA

pelikulang katatakutan sa Pilipinas, ekokritisismo, engkanto, postkolonyalismo,
katutubong kaalamang-bayan

ABSTRACT

This essay evolves a thesis around the value of ecocriticism as a framework to investigate Filipino horror cinema. It analyzes ten episodes from Shake, Rattle, and Roll (SRR) film series that depict antagonistic and horrifying images of the “engkanto.” With the scant amount of precolonial and colonial texts that discuss the meanings and tropes ascribed to the “engkanto” creature—from its indigenous traces up to its European imaginings—the essay probes the cultural, economic, and political experiences of the spaces the “engkanto” inhabit: *gubat*, *tubig*, at *siyudad* (forest, water, and city). The constellation of these three cinematic spaces negotiates on the geopolitics embedded in the hacienda system, territorial waters, and suburbanization. Using anthropological and historical frames and lenses as scaffolds, the essay examines the narratives of SRR episodes vis-à-vis the anxieties and terrors of the nation. Finally, it offers another way of looking into “ecocriticism” that is beyond colonial constructs but adheres to postcolonial theory that organically sprung from and is particular to Philippine conditions and realities.

KEYWORDS

Philippine horror cinema, ecocriticism, engkanto, postcolonialism, indigenous belief systems

Introduksiyon

Hindi lamang minsan kundi malimit ang pagdidigmaan ng dalawang daigdig ng “kultura” at “kalikasan.” Kung minsan, winawari ang galaw at ritmo ng mga ito lalo na sa kung ano nga ba ang mas matimbang. Kadalasan naman, ito ay pinagbubukod at pinagbubuklod lalo na sa pagkakaiba at ugnayan batay sa kani-kanilang sistema ng pag-iral. Sa bahaging ito sumisilip ang makabuluhang pag-unawa sa “ekokritisismo”—isang tampok na diskurso sa kasalukuyang produksiyon ng kaalaman na naglalayong suriin at gamitin ang mga konsepto at kaligirang pangkalikasan sa panitikan (Glotfelty and Fromm 1996). Sa kalaunan, ginagamit na rin ang dulog na ito sa iba’t ibang anyong-sining tulad ng musika, teatro, arkitektura, biswal, at pelikula.

Sa balangkas ng ekokritisismo, tinatanaw ang mga teksto at kontekstong naghahayag ng pagkakapantay-pantay ng daigdig ng tao at daigdig ng mga hindi tao (kung saan kabilang ang mga *Dili ingon nato* o *Iba sa atin*,¹ hayop, at iba pang elemento na nananahan sa kalikasan). Kung susumahin, tila iwinawaksi nito ang nakagisnan at mapanghating paniniwala na ang pantaong interes ang siyang sentro ng mga pangyayari sa daigdig habang ang kalikasan at iba pang nilalang ay nagiging imahen at dekorasyon lamang sa likod ng tinatanaw na “realidad” (Buell 1999, 703). Kung gayon, ang ekokritisismo ay tumatanaw sa daigdig na binubuo ng nagtatalastasang suson ng kultura at kalikasan (Willoquet-Maricondi 2010).

Masasabing mahalagang ambag ang ekokritisismo sa hinaharayang kabuluhan ng kalikasan sa produksiyon ng mga likhang-sining na kalakip ang pahiwatig hinggil sa ugnayan ng kalikasan, kultura, at sangkatauhan. Malaki at malawak na usapin sa kasaysayan ng kaalaman sa mundo ang patuloy na digmaan ng dalawang nagbabanggaang daigdig ng kultura at kalikasan (culture versus nature), sa kung

ano ang mas matimbang at mas makabuluhang sangkap na humuhubog sa isa't isa. Sa tradisyonal na pagtingin, ang kultura at kalikasan ay dalawang magkaibang daigdig na hindi kailanman maaaring maging magkaugnay. Ngunit ipinapalagay na ang patuloy na hidwaan sa pagitan ng kultura at kalikasan ay humahadlang sa mas masinop na pag-unawa sa mga sistema ng ugnayan sa daigdig (Descola at Palsson 1996). Mahalagang sipatin, sa puntong ito, na ang kultura at kalikasan ay dalawang nagtatalastasang diskurso na nagsasalikop at lumilikha ng sistema ng kayarian at kahulugan.

Noong una, ikinakabit sa mga diskurso sa Kanluraning paniniwala ang hugpungan ng kultura at kalikasan: ang kalikasan ay kakaiba sa lipunan, ang lipunan ay kakaiba sa kalikasan; at ang tao ay kakaiba sa hayop, at ang hayop ay kakaiba sa tao. Sa ngayon, winawasak na ang ganitong diskurso ng ilang saliksik na nagsusuri, hindi na lamang sa nakamamanhid na digmaan sa kung ano ang paniniwala sa Kanluran at Silangan, kundi sa kung ano ang nasa pagitan ng kultura at kalikasan (Descola 2014; Hastrup 2014).

Kung pagbabatayan ang mga kondisyon at pagkakataon sa “katutubong sistema ng paniniwala”² sa bansa, lumilitaw ang kaibahan nito sa mga naunang haka-haka hinggil sa kaibahan ng hayop sa tao dahil sa kawalan ng una ng kapasidad na makapagsalita ng wika na mayroong maliwanag at nagkakaisang kaisipan at katuwiran. Kung babalikan ang mga epiko at kuwentong-bayan mula sa kaalamang-bayan sa Pilipinas, malalantad ang matingkad na ugnayan ng mga tao, hayop, tanod, at iba pang nilalang sa kalikasan bilang pantay-pantay na mga nilalang sa daigdig. Kung titingnan naman ang pananaw ni Prospero Covar (1998) hinggil sa “Pagkataong Filipino,” sinasabi niyang mahahati sa dalawang bahagi ang materyal na mundong ginagalawan ng tao: kalikasan at cultural. Ang una ay tumutukoy sa mga aspektong pisikal at biyolohikal habang ang pangalawa naman ay nakatuon sa sining at panlipunang kalinangan. Tinatanaw ni Covar ang pagsasalikop ng kalikasan at kultura bilang magkapantay na elemento kung saan ang daigdig ng materyalidad at ng tao ay hindi hiwalay kundi kaugnay pa nga ng daigdig ng iba pang nilalang sa daigdig. Ang ganitong pagtingin ay maihahalintulad sa kuwadro ng ekokritisismo na nagkakabit sa dalumat ng daigdig sa kabuuan ng disenyong kosmolohikal sa uniberso (Glottfelty at Fromm 1996).

Sa sanaysay na ito, susuriin kung sa papaanong paraan inuugnay ang takot at sindak sa kultura at kalikasan na nakapaloob sa mga naratibo ng 10 episode ng *Shake, Rattle, and Roll (SRR)*—ang pinakamatagumpay na serye ng pelikulang katatakutan sa bansa na nakapakete para sa layuning komersiyal at malaking kita sa takilya (Tolentino 2016). Sa kasaysayan ng Pelikulang Pilipino, may mahalagang puwang na nakalaan sa serye ng *SRR* lalo na at ang mga pelikulang ito ay sumasaklaw sa apat na dekada sa bansa mula 1984 hanggang 2014. Kung lalagumin, sakop ng *SRR* ang anim na magkakaiba ring administrasyon: mula sa bakas ng Batas Militar ni Ferdinand Marcos, sa EDSA People Power Revolt sa panahon ni Corazon Aquino, sa pangarap na globalisasyon ni Fidel Ramos, sa iskandalo ng jueteng ni Joseph Estrada, sa paglaganap ng korupsiyon at neoliberalismo sa

panahon ni Gloria Macapagal Arroyo, hanggang sa moralistikong pananaw ng mga haciendero at miyembro ng oligarkiya sa pambansang hinagap at gunita sa panahon ni Benigno Aquino III. Sa ganitong konteksto, hindi maaaring ihiwalay ang danas at dalumat ng kasaysayan at bansa sa naratibo ng *SRR*.

Maaaring susog na bugtong sa sanaysay kung ano nga ba ang kahulugan at talinghagang inihahayag ng mga episodyo ng *SRR* sa paglikha ng takot at sindak na nakahabi sa mga elemento ng kalikasan at mga nilalang na namamalagi rito, partikular na ang mga “engkanto.”³ Layon na ilatag at suriin ang kultural, ekonomiko, heograpikal, at politikal na mga salik na umiinog sa konstelasyon ng “engkanto,” kalikasan, at pelikulang katatakutan. Kalakip ng mga pagsusuri, gagamitin ang lente ng ekokritisismo—paraan ng pagdulog mula sa Kanluran at kasalukuyang hinuhulma ng mga iskolar sa Silangan batay na rin sa danas at pangangailangan nito.

Ang “engkanto” at ang *Shake, Rattle, and Roll*

Sisidlan ng iba’t ibang pagpapakahulugan ang terminong “engkanto” kung pagbabatayan ang linggwistik, kultural, at historikal na mga salik na nakapaloob dito. Sa pananaw ng pandayuhang naratolohiya na kakaiba sa kasaysayan, ginagamit ang “engkanto” bilang pantawag sa mga nilalang na nag-aanyaya ng “encantar,” isang salitang Espanyol na nangangahulugang “pagkabighani,” na kalakip ang emosyon ng takot at sindak (Demetrio 1969). Kung pagbabatayan ang tala ng mga naunang misyonero at mananaliksik, makabubuo ng talaan ng mga nilalang na ikinakabit sa lupon ng mga tinatawag na “engkanto,” kabilang dito ang diwata, duwende, kapre, lamang-lupa, tamawo, at tiyanak (Buenconsejo 1999; Cole 1913; Cushner 1976; Demetrio 1969; W. Nydegger at C. Nydegger 1966; Ramos 1971; Tan 2008). Kung sasangguni naman sa kultural, pangkaligiran, at pagkasaysayang kayarian ng kaalamang-bayan sa Pilipinas, mahihiwatigan na ang mga nasa listahan ng “engkanto” ay may pagkakatulad sa mga nilalang na kabilang sa kinagisnang sistema ng paniniwala ng iba’t ibang etnolingguwistikong grupo sa bansa.

Kung susuriin ang pagpapakahulugan sa mga “engkanto,” lumilitaw ang katangian ng mga ito na laging kabigkis at kaugnay ng espasyo ng kalikasan. Mayroong paniniwala na ang mga “engkanto” ay nananahan sa malalaki at buhay na bato, guwang at siwang sa ilalim ng lupa, pinakamalalim na dako ng tubig, malalago at matatayog na puno, liblib na kagubatan, at iba pang sulok ng kalikasan. Masasabing sagrado ang pagtuturing sa mga “engkanto” sa kalikasan na kanilang hinaharaya bilang mundo at tahanan. Kakabit ng pagpintuho sa teritoryo ang mataas din nilang pagtangi sa pagiging pribado sa kanilang mga pag-aari, dahilan ng pagkatakot ng marami na gambalain at guluhin ang kanilang pananahimik. Ang paglapastangan sa daigdig ng mga “engkanto” ay maaaring humantong sa paghihiganti ng mga ito sa pamamagitan ng pagbibigay ng karamdaman o kaya ay pagpapataw ng parusa ng kamatayan (Lieban 1962).

Sa postkolonyal na diskurso, mahalagang banggitin na ang ilan sa mga nilalang na tinatanaw bilang “engkanto” ay maaari ring mahulog sa kategorya ng mga Tagalog bilang “tanod.”⁴ Umaalingawngaw sa katawagang engkanto ang Hispanikong impluwensiya lalo na’t hindi naman “taal”⁵ ang terminong ito sa Pilipinas. Tila higit na mainam gamitin ang tanod lalo na’t mayroong paniniwala na sa sinaunang daigdig ng mga Tagalog, ang iba’t ibang dako at sulok ng kalikasan ay binabantayan at inaalagaan ng mga tanod (Cruz-Lucero 2007). Ngunit sa pag-aaral na ito, gagamitin ang “engkanto” bilang pantukoy sa mga nilalang na itinatampok ng mga pelikulang katatakutan, bagama’t kalakip ng katawagang ito ang matinding latay na iniwan ng kolonyalismong Espanyol sa imahinasyong kultural ng bansa.

Sa halos apat na dekadang pamamayagpag ng *SRR*, na tuwinang ipinapalabas tuwing kapaskuhan, 10 episodyo mula sa 15 pelikula sa serye ang masasabing nagtatampok sa mga “engkanto” kung saan nakahabi ang daloy ng naratibo sa kalikasan: “Nanay” *SRR* 3 (Gallaga at Reyes 1991); “Kapitbahay” *SRR* 4 (Gallaga at Reyes 1992); “Maligno,” *SRR* 5 (Escudero 1994); “Engkanto,” *SRR* 9 (Lee 2007); “Nieves,” *SRR* 10 (Tuviera 2008); “Lamang lupa,” *SRR* 11 (Monteverde 2009); “Isla” *SRR* 12 (Lee 2010); “Tamawo,” *SRR* 13 (Somes 2011); “Unwanted,” *SRR* 14 (Roño 2012); at “Flight 666,” *SRR* 15 (Intalan 2014). Mayroong iba’t ibang anyo at mukha ang mga itinatampok na “engkanto” na tinutumbasan naman ng iba’t iba ring anyo at hugis ng kalikasang pinagmulan o kaya’y pinangyarihan ng kuwento.

Sa binabanggit na 10 episodyo, kapansin-pansin na ang petsa ng produksiyon ng mga ito ay sumasakop sa ilang mahahalagang pitak sa kasaysayan ng bansa (1991–2014): pagputok ng Bulkang Pinatubo, pagpapaalis sa base-militar sa Gitnang Luzon, at pagpapanukala sa globalisasyon at urbanisasyon na makikita sa kaliwa’t kanang pagpapagawa ng subdibisyon, mall, at iba pa. Nakatindig din ang mga episodyo sa nagdaang limang administrasyon na maaaring ipagpalagay na nagdulot ng iba-ibang hugis ng sindak at takot sa pangarap ng bansa. Hindi na dapat pagtakhan, kung gayon, ang pagharaya sa serye ng pelikulang katatakutan ng *SRR* bilang daluyan ng mga agam-agam, kontradiksiyon, at “anxiedad” ng bansa at pagkabansa (Tolentino 2016, 136).

Sa pagitan ng “ekokritisismo” at pelikulang katatakutan

Bagama’t masasabing kolonyal na konstruksiyon ang “ekokritisismo” na nagsimula at unang lumaganap sa mga Kanluraning bansa, mahihiwatigang mayroon din naman itong bakas na tinatalunton sa kaalamang-bayan sa Pilipinas. Kung pagbabatayan ang nauna nang binabanggit na pagharaya ni Prospero Covar sa daigdig, magkapantay ang dalawang bahaging “kalikasan” at “kultura” sa materyal na mundong ginagalawan ng tao. Umaalingawngaw ang haka-hakang ito sa sugidanon ng mga Panay Bukidnon, ang *Tikum Kadlum* na nagtatampok sa gawi, kilos, at pananaw-mundo sa antas ng kalikasan at kultural (F. Caballero at T. Caballero-Castor 2014).

Isang mahalagang tauhan sa sugidanon ang asong *tigadluman*, si Tikum Kadlum, na nagtataglay ng pambihirang kapangyarihan. Sa daloy ng naratibo, malalantad ang angking kakayahan ni Tikum Kadlum na magbigay-pahiwatig tungkol sa mga banal na pag-aari na kinakailangang igo. Tunghayan, halimbawa, ang isang tagpo sa sugidanon:

Gatangra sa kawayan
Hadi si Tikum Kadlum
Galabayon ka bangkaw
Bumalon ka linaywan
Ni Buyong Paiburong
Hugiwan pa mamati
Indi pa pabaribad
Hadi Tikum Kadlum
Hindun nagalinahay
Gatagara sa igos
Gatangra sa kawayan. (2014, 17–8)
(Nakatingin sa ibabaw ng kawayan
Itong si Tikum Kadlum
Hinampas ng sibat
Hinampas ng bangkaw
Ni Buyong Paiburong
Ayaw talagang makinig
Ayaw niyang sumunod
Itong si Tikum Kadlum
Sige ang kahol
Nakatingin sa dulo ng kawayan
Nakatitig sa itaas ng kawayan.)

Mahihinuha sa siniping tagpo ang kapangyarihan ni Tikum Kadlum na magbigay-babala ukol sa kaniyang nararamdaman at nakikita sa taas ng kawayan. Sa naratibo ng sugidanon, isinama ng magkapatid na Datu Paiburong at Dumaraog si Tikum Kadlum sa pangangaso sa gubat. Bigla na lamang tumigil ang asong *tigadluman* sa harapan ng *buriraw* na kawayan, tumingala ang asong *tigadluman* sa itaas, at saka walang tigil na tumahol. Aariin ng magkapatid na Paiburong at Dumaraog ang kawayan; lingid sa kanilang kaalaman, ito ay pag-aari pala ni Makabagting na hahantong sa matinding paghihiganti.

Sapin-sapin ang iba't ibang pagpapakahulugan sa sugidanon na *Tikum Kadlum*. Una, may pagtatangi sa paggalang sa mga pag-aari at teritoryo na inihahayag ang sugidanon sa mga bagay na hindi dapat basta-basta pinapakialaman. Patunay ito sa lagi't laging binabanggit na paggalang sa kalikasan na pinamamahayan ng iba't ibang nilalang. Pangalawa, patunay ang paglalarawan kay Tikum Kadlum bilang

tigadluman na aso na may kakayahang makaunawa. Hindi lamang isang hayop na kailangang alagaan, arugain, at ingatan si Tikum Kadlum, sapagkat larawan siya ng aso na mayroong kakayahang mag-isip at mangatuwiran tulad ng tao. Patunay ang pangyayari na ito sa kabuluhan ng sugidanon sa pagbibigay-kahulugan sa ugnayan ng kultura, kalikasan, at daigdig.

Kung susundin ang balangkas na inihahayag ni Covar, magkakatantay at magkakaugnay ang tao, hayop, puno, pagkain, at maging mga pangyayari sa antas ng kalikasan at kultura. Kung sasalok din sa balon ng iba pang kaalamang-bayan sa bansa, malalantad ang iba-ibang pangyayari: ang nganga (betel nut chew) ay maaaring makapagsalita at makapaghatid ng mensahe tulad sa *Nanang: I Taguwasi anna I Innawagan* ng mga Labin Agta Negrito (Anag 2001); ang bahagi ng katawan tulad ng *pukapok* o puke ay nakapag-iisip at nakaaalala tulad sa *Amburukay* ng mga Panay Bukidnon (F. Caballero at L. Caballero 2017); ang mga kawayan ay mayroon ding kaluluwa sapagkat ang mga ito ay dating tao na isinumpa bunsod na rin ng kanilang pagkahilig sa mga kuwento tungkol sa buhay ng ibang tao tulad sa *Ulahingan: Agyu* ng mga Livunganen Arumanen Manobo (Castro et al. 2009); at ang tao ay may kakayahang magpalit ng anyo patungo sa pagiging hangin at kapalati tulad sa *Berinareu* ng mga Teduray (Weins 1989). Sa ganitong komparatibong pagbasa, lumilitaw na bagama't matagal nang tinibag ang dikotomiya ng Kanluran at Silangan hinggil sa digmaan ng kultura at kalikasan, ang pagpapakahulugan na umiinog sa *Tikum Kadlum* ay hiwalay sa dakilang kuwadro at naratibo ng kolonyalismo, lalo na at ang tinatampok nito ay kakaiba sa daigdig na mayroong mataos na impluwensiya ng mga dayuhang mananakop.

Bagama't umiigib ang sanaysay sa balon ng katutubong panitikan, upang ipakita ang maaaring dulog at dalumat ng ekokritisismo na nakasandig sa danas ng bansa, mahihiwatigang hindi mistikal ang turing dito kundi realidad na kalakip ng daigdig. Sa puntong ito, dumidistansiya ang sanaysay sa konserbatismo ng *panatayong pananaw* lalo na at kinikilala ko sa pag-aaral na ito ang iba-iba pang kritikal na tradisyon sa kasaysayan ng daigdig tulad ng postkolonyalismo. Hindi maaaring ihiwalay sa usapin ng ekokritisismo ang diskurso ng kolonyalismo. Magkatuwang ang dalawang diskurso sa pagsagot sa mga bugtong hinggil sa pag-unawa sa tunggalian na kakabit ng kasaysayan sa heograpiya at kultura sa kalikasan (Mukherjee 2010). Ang mga danas ng pananakop sa lupa at kalikasan bilang teritoryo ay hindi maihihiwalay sa umiinog na diskurso ng kasaysayan at heograpiya. Nakapaloob din ang relasyon ng kultura at kalikasan sa ugnayan ng mananakop na pilit nilulukob ang sinasakop na teritoryo na hindi kaniya.

Maaari ring ipagpalagay na lalong higit na nagiging maigting ang tambalan ng “ekokritisismo” at “postkolonyalismo” sa pagbibigay ng malawak na pagpapahalaga at pag-unawa sa nagbabagu-bagong ugnayan ng mga tao at hindi tao sa kalikasan. Upang lalong maisakatuparan ang pagkakasundo ng tambalan, maaaring tingnan ang masalimuot na talastasan ng “panlipunang kasaysayan” (social history) at “likas na daigdig” (natural world) at kung paano hinuhubog ng dalawa ang isa't

isa (Vital 2008, 90). Ang ganitong pagdulog ay mahalagang lapit sa kultural na politika at politikal na kultura na nakapaloob sa representasyon sa kontra-kolonyal na pagsusuri sa kontekstong kinapapalooban nito. Bilang isang umuusbong na diskurso, ipinapalagay na isa sa mga tungkulin ng “postkolonyal na ekokritisismo” ay ang pagtatakda ng mga maaaring maging alternatibo sa Kanluraning pananaw sa pag-unlad (Huggan at Tiffin 2010, 27). Lumilikha ng diyalektika ang pagpapalagay na ito hinggil sa pag-unlad: sa isang banda, bahagi ito ng pagsulong ng kasaysayan kung saan ang iba’t ibang nilalang at maging ang kalikasan mismo ay nakikinabang sa mga naihatid na tulong nito; ngunit sa kabilang banda, hindi mapasusubalian ang kabilang mukha nito na naghahatid ng pagwasak at pagkasira sa kalikasan kapwa sa urban at rural na mga lunan.

Sa mga pelikulang susuriin, lumilitaw ang tatlong lunan na pinagmumulan at pinamamahayan ng mga nilalang na inilalarawan bilang “engkanto”: *gubat*, *tubig*, at *siyudad*. Samantalang paboritong lunan sa mga pelikulang katatakutan ang liblib na baryo at probinsiya at ang mapanglaw, masukal, at madamong gubat at bukirin, kaakibat ng tatlong lunan na binabanggit ang bahid at marka ng pag-unlad na hindi hiwalay sa naratibong inihahayag ng mga episode ng *SRR*. Ang lunan ng *siyudad* ay tumutukoy sa mga kontemporaneong espasyo na nakapaloob sa balangkas ng globalisadong daigdig tulad ng subdibisyon, mall, at paliparan kung saan umaalingawngaw ang kalakip na pangako ng pag-unlad at sibilisasyon. Bahagi ng urbanisasyon ang pagsulpot ng maraming establisyimento tulad ng subdibisyon at mall kung saan ang bukid ay pinapatag, ang dagat ay tinatabunan ng lupa, at ang mga puno ay pinuputol. Ang *gubat* at *tubig* naman ay kapwa sumusunod sa liblib at, bagama’t problematiko sa materyal na kondisyon at kahulugan, “pastoral” na mga lunan. Madalas na kakabit ng larawan ng gubat at anyong-tubig (tulad ng dagat at lawa) ang sumusulong pa lamang na pag-unlad sa bundok at bukid na siyang pinamamahayan ng mababangis na hayop, malalagong puno, at sityo ng marami at iba’t ibang paniniwala. Mahalagang bigyang-diin na nakatatak sa binabanggit na proseso ng pag-unlad, kakabit ng sibilisasyon at kolonyalismo, ang unti-unting pagwasak hindi lamang sa mga pisikal at likas na yaman kundi maging sa kultura, paniniwala, at tradisyon na nakapaloob sa mga lunan at espasyong “pinaunlad.”

Ang gubat

Sa 10 episodeyong susuriin, mayroong anim na nagkakatulad sa pagtatampok sa mga banghay tungkol sa mga tauhan mula sa siyudad (karaniwan ay Maynila) na magtutungo sa liblib na baryo at probinsiya at pagkatapos ay mahaharap sa iba-ibang takot at sindak na hatid ng mga “engkanto.” May diskurso na kakabit ang mga kuwento: magiging magulo ang buhay ng bawat tauhan sa oras na pumunta na ito sa probinsya kung saan bubulabugin sila ng mga “engkanto.” Kung pagbabatayan ang mga episode, nagkakaiba-iba ang mga sanhi ng pambubulabog ng “engkanto”: ang pagsira at hindi paggalang ng mga mortal na tao sa mga sagrado na tirahan at lugar ng “engkanto,” ang pagkuha ng tao sa mga gamit na pag-aari ng “engkanto,” at

ang hindi maipaliwanag na pagkahumaling ng “engkanto” sa ganda at rikit ng mga babaeng mula siyudad na nagtungo sa probinsiya.

Sentral na lunan mula sa anim na episodyo ang espasyo ng gubat na siyang ipinagpapalagay na tirahan ng mga “engkanto.” Sa gubat matatagpuan ang mga puno, punso, kuweba, at malalaking bato na sinasabing espesipikong pinamamahayan ng “engkanto.” Itinuturing pa ngang banal, sagrado, at mahalagang lunan ang gubat. Dito isinasagawa ang ilang mahahalagang ritwal at okasyon ng ilang mga etnolingguwistikong pangkat sa bansa, dito sila kumukuha ng kakainin at dito rin nakatayo ang kanilang kabahayan. Kung tutuusin, ang gubat din ang nagsisilbing kanlungan ng mga rebeldeng lumalaban sa iba’t ibang hugis ng kolonyalismo at diktadurya. Ngunit kung pagbabatayan ang politika ng representasyon na nililikha ng mga binabanggit na episodyo sa *SRR*, nagiging espasyo ang gubat sa pananakot, paninindak, at pandarahas na gawa mismo ng mga “engkanto.”

Hinaharaya ang gubat bilang kakaibang mukha ng urbanisadong mundo sa siyudad kaya’t hindi kataka-taka na, bukod sa mga paniniwala na tinitirahan ito ng iba’t ibang nilalang, inilalarawan din ang gubat bilang lunan na pinupuntahan ng mga tagasiyudad upang magpahinga at makatakas sa pagod na bitbit ng pagtatrabaho. Ang gubat ang itinuturing na lunan na maghahatid ng ginhawa at nakamamanhid na eskapismo, ito ang siyang gantimpala na hinahangad makamtam matapos ang matagal na pag-uukol ng oras sa trabaho. Sa ganitong pagtingin, litaw na litaw ang pag-iiba at eksotisismo sa gubat bilang *Iba* (Other).

Sa mga episodyo ng “Maligno,” *SRR* 5 (Escudero 1994), “Engkanto,” *SRR* 9 (Lee 2007), “Lamang lupa,” *SRR* 11 (Monteverde 2009), at “Isla,” *SRR* 12 (Lee 2010), malinaw ang biswal na paglalarawan sa gubat bilang sityo na kumakanlong sa mga napapagod sa siyudad na sa kalaunan ay doon din mismo makararanas ng trahedyang hindi nagkakalayo ang naratibo ng “Maligno” at “Isla” na kapwa nagtatampok sa pagkahumaling ng “engkanto” na nananahan sa gubat sa isang magandang babae. Dalawang magkaibang babae, mula sa siyudad, ang magtutungo sa gubat upang magbakasyon at dito ay makikita at magugustuhan sila ng dalawa ring magkaibang “engkanto” (Escudero 1994; Lee 2010). May parikala ang dalawang episodyo: una, ang hindi maintindihang ugali ng “engkanto” na sa tuwina ay nabibighani sa magagandang mortal na tao. Hinahalina ng “engkanto” ang mga nagugustuhan nito sa pamamagitan ng pagpapalit ng anyo, pag-aalay ng masasarap na pagkain, at pagpapakita ng magagara at mamahaling materyal na bagay. Pangalawa, tila sumisilip sa daloy ng kuwento ang kakayahan ng “engkanto” na magkaroon ng emosyon tulad ng tao—may kakayahan din itong makaramdam, mag-isip, at mangatuwiran.

Kung papansinin, pumapalaot sa usapin ng “kasarian at seksuwalidad” ang “engkanto” sa “Maligno” at “Isla” (Escudero 1994; Lee 2010), lalo na at kapwa nagnanasa at umiibig ang mga ito. Sa konteksto ng pelikula, maaaring sabihin na ang “engkanto” mula sa kakahuyan at kuweba ang siyang itinuturing na tanod ng gubat para sa mga Tagalog—ang naatasang magbantay sa bahaging ito ng kalikasan.

Ngunit mahalagang bigyang-diin na tila sumusunod ang imahen ng engkanto sa larawan ng isang lalaki. Sa ganitong pagbasa, nagkakaroon ng panlalaking kasarian ang engkanto sa mga episodeyo.

Sa produksyon ng kaalaman sa Pilipinas, may mga pag-aaral na sumisipat sa naunang pagtingin sa kasarian bilang aspektong hindi gaanong pinagtutuunan ng pansin. Batay sa tala ng mga naunang mananaliksik hinggil sa pagpapalagay na walang kasarian ang mga tanod ng kalikasan. Masasabing ang paglalapat at pagtatakda ng kasarian sa mga ito ay bunga ng kolonyalismong Espanyol. Sa wikang Espanyol, batas na sinusunod sa gramatika na ang kasarian ng tao ay nakabatay sa huling titik ng pangngalang tumutukoy rito, ang <a> ay pambabae habang ang <o> ay panlalaki (Cruz-Lucero 2007). Kung gayon, lumalabas na tila nagkakaroon ng “talaban” (*hybrid*) ang paglalarawan at pagpapakahulugan sa nilalang na “engkanto” at tanod; sa isang banda, umiigib ito sa imaheng inihahayag ng kaalamang-bayan sa bansa, habang sa kabilang banda, litaw na litaw ang impluwensiya ng dayuhang kultura.

Sa mga episodeyo namang “Nieves” at “Tamawo” (Somes 2011; Tuviera 2008), malayo at tila hindi umuusad na baryo malapit sa gubat ang siyang lunan na itinatampok. Sa “Nieves,” mayroong dalawang nagtatagisang paglalarawan sa mga “engkanto” na nananahan sa gubat: ang iba ay mabait at mapagkaibigan sa tao habang ang iba naman ay walang ginawa kundi makipaglaro sa mga tao na kung minsan ay nagbubunga ng pagkamatay ng tao na kanilang nilalaro. Si Nieves, ang itinuturing na engkantolarya ng baryo, ang siyang naatasang lumaban at pumuksa sa masasamang “engkanto.” Hindi nalalayo ang imahen ni Nieves bilang engkantolarya sa dalumat ng mga babaylan na litaw na litaw sa mga sistema ng paniniwala mula sa iba-ibang etnolingguwistikong pangkat sa bansa. Kung sisipatin, tila nagkakatulad pa ang kanilang mga ginagampanang tungkuling panlipunan at pangkultura. Ngunit sa antas ng estetika ng mismong anyo at naratibo ng episodeyo, mapapansing napangunguhanan ng komersiyalismo ang banghay nito lalo na sa paraang mas mariin ang tuon sa pagpapatawa at pananakot kahit na nawawalan na ng katuwiran at lohika ang mismong kuwento.

Kung titingnan naman ang episodeyong “Tamawo” (Somes 2011), masidhi ang pagnanais ng mga nilalang na tamawo na maghiganti sa nagnakaw ng kristal na itlog na naglalaman ng kanilang sanggol. Sa mga kultura sa Panay, mayroong paniniwala hinggil sa tamawo na nananahan sa iba-ibang bahagi ng kalikasan na tinitirhan din ng mga tao. Nag-iiba-iba ang hitsura ng tamawo—kung minsan ay mayroon itong magandang mukha habang kadalasan ay maputi ang balat nito. Ngunit kung susuriin, ang karanasan ng mga tao na nakasalamuha na ng mga tamawo ay kaparis daw ng kanilang danas sa murokpok, kama-kama, bawa, burulakaw, kapri, at iba pang “engkanto” (Magos 1992). Sa episodeyong “Tamawo,” mahihinuha ang hindi maayos na pagpapakahulugan sa tamawo, animo’y naglarawan lamang ito ng imaheng tumutukoy sa pangkalahatang anyo ng “engkanto.”

Mahalaga ring sipatin ang lunan na binabanggit sa “Tamawo”—ang gubat na bahagi ng rancho o hacienda ng isang mayamang negosyante. Mahihiwatigan dito ang hermeneutika at diyalektika ng espasyo ng gubat, lalo na at hindi malinaw sa takbo ng naratibo kung sino ang nagmamay-ari nito. Maaaring sabihin na pag-aari ito ng panginoong maylupa ngunit maaari ring ikatuwiran na tirahan at daigdig ito ng mga “engkanto.” Umaalingawngaw sa ganitong realidad ang tagisan ng mga elementong naghahayag sa impluwensiya ng kolonyalismong Espanyol: ang sistemang hacienda, encomienda, at pueblo. Sa naratibo ng “Tamawo,” nagtatalastasan ang gahum ng kaalamang-bayan at kulturang bitbit ng mga mananakop na nakalunan sa hacienda. Sa imahinasyon ni Filomeno Aguilar (1998), patunay ito sa animo ay daigdig ng mga “katutubo”⁶ na naiipit sa nagdidigmaang kultural, panlipunan, pampolitika, at panrelihiyong paniniwala ng mga may hawak ng kapangyarihan (karaniwan ay ang mananakop) at ang mga manggagawa na siyang gumagawa ng lahat ng mahihirap na gawain sa loob ng hacienda (lagi’t lagi ay ang sinasakop). Iniluluwal ng ganitong ugnayan at kaligiran ang pagsasala-salabit at pagsasalikop ng prekolonyal, kolonyal, at postkolonyal na mga daigdig.

Kung babalikan ang huling bahagi ng “Tamawo” (Somes 2011), tila nagtagumpay ang mga “engkanto” sa paghihiganti laban sa mga taong kumuha at nakabasag ng kristal na itlog. Sa pagtatapos ng kuwento, bilang kapalit ng sanggol na namatay, napilitang sumama ang bidang batang lalaki sa lupon ng mga “engkanto.” Nawala sa naratibo ng kuwento ang may-ari ng hacienda at ang maliliit na tao sa loob na lamang ang siyang dumanas ng pagdurusa at paghihiganti. Kung lilimiin, tila ang sistema pa rin ng hacienda ang nagwagi rito dahil ang maliliit na tao at ang “engkanto” na lamang ang siyang naglaban, habang nanatili pa rin sa mga may hawak ng gahum ang kanilang mga pinanghahawakan. Maaaring idioma ang ganitong larawan sa piyudal na sistema sa kalikasan lalo na sa malalayong probinsiyang pinamumugaran pa rin ng mga hacienda. Sa “Tamawo,” ang imahen ng gubat ay lunan ng pangangamkam at ang mga “engkanto” at karaniwang tao ay nasasadlak pa rin sa pamamahala at gahum ng naghaharing-uri.

Sa “Engkanto” at “Lamang lupa” naman, paghihiganti ng “engkanto” bunsod ng pagkagambala sa kanilang tahanan at kaharian ang siyang binibigyang-diin (Lee 2007; Monteverde 2009). Sa “Lamang lupa,” masasaksihan ang paghihiganti ng maliliit na “engkanto” mula sa isang punso na sinira ng mga batang tauhan (Monteverde 2009). Sa “Engkanto,” isang magandang babaeng mahaba ang buhok, may kurba ang katawan, nakasuot ng kulay puti, at nakatira sa nakatatakot na puno ang siyang itinuturing na pinuno ng mga “engkanto” (Lee 2007). Ito ang siyang nannguna sa pagpuksa sa isang pangkat ng mga bata. Sa isang tagpo sa “Engkanto,” simbolikal ang pagpapakahulugang ikinakabit sa babaeng “engkanto”:

Tindera: Engkanto raw siya ng lupa, hawak raw niya ang kalikasan.
 Nililigaw daw niya ang mga taong napupusuan niya.
 Nakakahalina raw ang kanyang anyo pero ang tunay niyang
 anyo ay parang sa isang demonyo. (2007)

Kung ang “engkanto” sa naratibo ng pelikula ang siyang tinatanaw bilang may hawak ng kalikasan, maaaring sabihin na hindi ito kakaiba sa mga nilalang na tanod o tagapagbantay ng kalikasan batay sa katutubong sistema ng paniniwala. Ngunit mahalagang idiin ang paglalarawan ng pelikula sa anyo ng engkanto bilang kawangis ng isang demonyo—nakatatakot, nakasisindak, at naghahatid ng kasamaan. Gayunpaman, tila hindi malinaw sa siniping linya sa itaas kung sa papaanong paraan naging masama ang “engkanto” gayong ito ang siyang may hawak sa kalikasan. Sasagutin ang bugtong na ito sa isa pang tagpo sa huling bahagi ng pelikula:

Anak: Bakit po ba ganoon ang engkanto? Hindi po ba tagapangalaga ng kalikasan ang engkanto?

Tatay: Anak, alam mo, tulad ng tao may mabubuti pero meron ding mapaglarong engkanto at meron ding masama. (2007)

Mahuhugot mula sa siniping linya ang parikala sa paglalarawan sa engkanto. Tanod siya kung ituring sapagkat siya ang ipinapalagay na tagapangalaga ng kalikasan; ngunit sa takbo ng naratibo, siya rin ang isa sa nangungunang nang-aabuso rito. Gayundin, maihahalintulad ang babaeng pinuno ng mga “engkanto” sa episodyong “Engkanto” sa imahen ng tagapangalaga ng bundok at gubat sa Laguna na si Mariang Makiling. Kung pagbabatayan ang oral na panitikan at tradisyon, hinaharaya si Mariang Makiling bilang primera klaseng tanod at tagapangalaga ng gubat sa Makiling. Sa isang alamat na isinulat ni Jose Rizal noong Disyembre 1891 sa *La Solidaridad* (Rizal 1961), tila sisidlan at basyo ng bala si Mariang Makiling sa dami at lawak ng pagpapakahulugan na ikinakabit sa kanya. Taglay ni Mariang Makiling ang asimilasyon at konsolidasyon ng “katutubo” at Hispanikong kultura. Ang “Makiling” ay masasabing pangalan na hindi nagtataglay ng kasarian habang ang ikinabit dito, ang “Maria,” ay pangalang pambabae sa Espanyol na maaaring magpatunay sa malaking impluwensiya ng dayuhang kultura.

Tulad ng naunang pagpapalagay, nag-iiba-iba ang pagpapakahulugan kay Mariang Makiling: nariyan ang pagiging matulungin sa taumbayan tulad ng pagpapahiram ng mga kubyertos, palayok, at pinggan tuwing may okasyon. Nariyan din ang pagiging maawain sa mga naliligaw sa gubat. Kung minsan naman ay nagiging isa siyang mabangis na halimaw na mapaghiganti lalo na sa mga taong mapang-abuso sa kalikasan at mga nilalang dito; at minsan, isa rin siyang tapat na mangingibig.

Isa sa mga tampok na kuwento tungkol kay Mariang Makiling ay ang pagkahumaling niya sa mortal na binata subalit sa kalaunan ay magpapakasal sa isa ring mortal na dalaga. Bagama’t itinatangi rin naman ng binata si Mariang Makiling, kinakailangan niyang magpakasal sa isang mortal na babae upang hindi maihanay sa mga binatang sumasailalim sa pagsasanay upang maging kawal ng mga Espanyol. Sa pananaw ng binata, hindi siya maaaring mapabilang sa pagsasanay

sapagkat nangangahulugan ito ng pagkakalayo niya sa kaniyang tumatanda nang mga magulang. Sa huling tagpo ng alamat na tinipon ni Rizal (1961), nagpakita si Mariang Makiling sa binata at mapapansin ang tinig niyang nanunumbat:

Hindi ko na sana ibig na ako'y iyo pang makita, ngunit ako'y kailangang parito upang dalhin sa iyo ang aking handog, ang kasuutan at ang mga hiyas ng iyong makakaisang-dibdib. Kinalinga kita at inibig, sapagka't namalas kong ikaw ay mabait at masipag at inaasam kong itatalaga mo sa akin ang iyong sarili. Hayo na! Yamang kinakailangan mo ang isang pag-ibig na makalupa; *yamang hindi ka nagkaroon ng lakas ng loob upang makibaka sa isang malupit na kapalaran, ni upang maipagtanggol ang iyong kalayaan at maging malaya sa sinapupunan nitong mga kabundukan*; yamang hindi ka nagtiwala sa akin—sa aking tatangkilig sana sa iyo at sa iyong mga magulang- humayo ka na; ipinaubaya na kita sa iyong kapalaran; mamuhay ka't makipagbakang nag-iisa! (1961, 132) (akin ang diin)

Lumilitaw sa siniping linya ang pagiging sentral na lunan ng gubat at bundok sa naratibo ng alamat. May pagtatangi si Mariang Makiling sa kakayahan ng gubat at bundok na “makibaka sa isang malupit na kapalaran” at “maging malaya,” marahil, sa kamay ng mga Espanyol at sa ginagawa nitong paglukob. Bunsod ng pagiging tanod, hinaharaya ni Mariang Makiling ang gubat bilang kaniyang tirahan na kailangang alagaan at bilang kanlungan ng lahat ng nakararanas ng iba't ibang ligalig. Sa naratibo ng alamat, may tono ng panunumbat si Mariang Makiling sa hindi paniniwala ng binata sa bisa at kakayahan ng gubat na tumulong at kumanlong sa hatid na gulo ng mga Espanyol. Sa puntong ito, mapapansin ang kongkreto at malinaw na pagpapakahulugan ng alamat ukol sa gubat—ito ay isang banal at sagradong lunan ng pananampalataya, pakikidigma, at pagtutol. Ang paglaban, gamit na kalasag ang pananatili at pagsasanay sa gubat, ay nangangahulugan din ng pagiging “malaya sa sinapupunan nitong mga kabundukan.” (1961, 481–92).

Kung tutuusin, hindi naiiba ang paglalarawan sa gubat sa alamat ni Rizal at sa mga pelikulang katatakutang sinusuri. Bagama't kapwa nagtuturing sa gubat bilang lunan ng iba't ibang nilalang at elemental, hindi maitatangi ang antagonismong turing dito ng pelikula. Inilalarawan ang masukal, mapanglaw, at tahimik na gubat bilang lunan ng takot, ligalig, at sindak. Ang mga bata, kahit na ang iba sa kanila ay inosente at walang ginagawang masama, ay isa-isang pinapatay ng mga “engkanto” sa oras na tumapak sila sa gubat. Sa alamat ni Mariang Makiling, espasyo ng kaligtasan ang gubat dahil dito ay walang panganib. Hinihikayat pa ng tanod ang lahat ng tumututol sa kasalukuyang pamahalaan na roon manatili at simulan ang inihahandang paglaban.

Sa kasaysayan ng bansa, hindi maihihiwalay ang imahen ng gubat sa imahen ng himagsik na matutunton mula pa man sa panahon ng kolonyalismo hanggang sa kontemporaryong daigdig. Kung ang gubat at kanayunan, sa kasalukuyang panahon, ay lunan ng mga rebeldeng nakikidigma upang labanan ang mapang-abusong sistema at mga institusyon, hindi ito kakaiba kung gayon sa nauna nitong imahen. Sa dalumat ng kolonyalismo, naging pook din ng pagtutol ang gubat mula sa “tabi-tabi” ng gitna (o sentro), patunay rito ang iba't ibang kilusan na

itinatag at pinagyabong sa sinapupunan ng bundok tulad ng Cofradia de San Jose ni Apolinario de la Cruz (o mas kilala sa tawag na Hermano Pule) sa Quezon at ang iba pang “samahan” na sumunod dito. Sa gubat na matatagpuan sa “gilid” ng “sentro,” kalimitan, itinatayo ang mga samahan dahil malayo ito sa gahum na tinatamasa mula sa simbahan (Love 2004).

Maging sa mga nobela ni Jose Rizal, may mahalagang espasyo ang gubat bilang sityo ng pagtutol. Sa *Noli Me Tangere*, isang sanktuwaryo ang gubat kung saan naghihintay si Salome sa kaniyang kasintahang si Elias na abala sa paghihiganti sa mga tao na nagkasala sa kaniyang pamilya (Rizal (1887) 1996a). Sa Kabanata 23, ang pinilas na bahagi sa inilimbag na nobela, hindi lamang isang lunan ang gubat kundi isa rin itong tauhan na saksi sa pagmamalabis, pakikibaka, at pagpapalaya—maging sa pag-iibigang tinutulan ng pagkakataon. Sa *El Filibusterismo*, gubat ang pinuntahan ni Kabesang Tales nang tuluyan siyang gipitin ng mga prayle para sa binabayarang lupa (Rizal (1891) 1996b). Nang kamkamin ang kaniyang lupa at tuluyang parusahan, nasadlak si Tales sa pagnanakaw ng baril at pagsapi sa mga tulisan sa gubat.

Sa mga pelikula ng *SRR* na sinuri, animo’y isang lunan ang gubat na kinakailangang takasan at layuan dahil sa taglay nitong mistisismo at kapahamakan. Sa puntong ito, hinog na hinog ang pagninilay sa gahum ng kagubatan bilang espasyong kaugnay ng lahat ng bumubuo sa kalikasan—tao, hayop, “engkanto,” at iba pang nilalang. Maaaring tasahin ang iba’t ibang kahulugan at kayarian na maaaring ikabit sa gubat—lunan ng kabanalan at katiyakan, pagtutol at paglaban, tahanan at kaharian, ngunit sumisigasing sa pelikulang katatakutan ang paglalarawan dito bilang imahen ng sindak, takot, at ligalig na kinakailangang bakahin at basbasan ng sibilisasyon at modernisasyon.

Ang tubig

Bagama’t nagtatampok din sa mga nilalang mula sa ilalim ng tubig ang episodyong “Unwanted” mula sa *SRR* 14 (Roño 2012), masasabing tanging ang episodyong “Nanay” mula sa *SRR* 3 ang may naratibong umiikot sa sentral na lunan ng anyong-tubig (Gallaga at Reyes 1991). Sa “Nanay,” itinatampok ang mga *Undin*, o nilalang na namamalagi sa ilalim ng tubig. Lumilikha ng diskursibong ugnayan ang magkatuwang na elemento ng tubig at undin. Kung pagbabatayan ang paglalarawan ng isa sa mga tauhan sa pelikula, lumilitaw ang takot at sindak na ipinapaloob dito ng mismong naratibo:

Landlady: Hindi mo ba alam na mapanganib ang mga lawa. Kalimitan ng mga lawa ay “mariit.” “Mariit,” palibhasa Science ka lang ng Science, ibig sabihin, isang lugar na may masamang kapangyarihan dahil marami ritong nakatirang lamang lupa, parang dormitorio ng mga halimaw. May mga masamang espiritu at may totoong halimaw, mga “undin”—mga lamang tubig, mga halimaw na nakatira sa ilalim ng tubig. Parang pinaghalo-halong ipis, bayawak, at isda, at ang boses daw nito ay nakakakilabot pakinggan parang mga umiiyak na demonyo. At kung sino mang tanga ang maligaw at makaistorbo sa mga ito ay garantisadong dedbol. Dedbol. Patay. (1991)

Mula sa siniping linya, inilalakip sa tubig at undin ang takot at sindak sa pamamagitan ng pag-uugnay sa mga ito ng mga salitang “mapanganib,” “masamang kapangyarihan,” “halimaw,” “umiiyak na demonyo,” at “patay.” Kung susuriin ang mga salita batay sa saray ng pananagisag, kakabit ng mga ito ang panganib na kinakailangang iwasan. Kung ang lawa, bilang anyong-tubig sa pelikula, ang siyang nagsisilbing lunan kung saan nagsisimula at nagtatapos ang kuwento, kakabit nito ang iba’t ibang pagpapakahulugan. Nagmumukhang “mapanganib” ang lawa dahil ito ang hinaharayang tahanan ng mga “halimaw” na mayroong “masamang kapangyarihan.” Mahalaga ring bigyang-diin ang terminong “mariit” na ginamit sa siniping linya sa itaas. Sa isang pag-aaral ni Alicia Magos (1994), ang “mariit” ay salitang tumutukoy sa paniniwala ng mga Panayanon hinggil sa mapanganib na lunan sa kalikasan tulad ng katubigan at kagubatan na pinamamahayan ng mga “engkanto,” *bubog*, *lunok*, *mangingilaw*, at iba pang nilalang.⁷

Kung pagbabatayan ang naratibo ng “Nanay,” bunsod ng pakikialam sa lawa at pagnanakaw sa mga itlog ng Inang Undin, nagbunga ito ng paghihiganti na nagwakas sa malagim na trahedyo. Sa pag-asang muling maibalik ang mga itlog, sinundan ng Inang Undin ang mga estudyanteng may kinalaman sa pagkuha ng mga at doon ay nalantad siya sa kabangisan at karahasan ng tao na walang paggalang sa pag-aari ng iba pang nilalang sa kalikasan. Sa galit ng Inang Undin, isa-isa niyang pinatay ang lahat ng may kinalaman sa pagnanakaw at pagbasag sa kaniyang mga itlog. Sa pagtatapos ng pelikula, sa tulong ng isang may malasakit na estudyante, naibalik ang Inang Undin at ang natira nitong mga itlog sa kanilang daigdig sa ilalim ng lawa.

Sa imahinasyon ng iba’t ibang pamayanan sa bansa, sapin-sapin ang diskursong maikakabit sa katubigan. Isang arkipelago ang Pilipinas kung kaya pinalilibutan ng tubig. Sentral na imahen ang tubig sa pangkasaysayan at pang-araw-araw na buhay ng mga Pilipino. Kung titingnan ang prekolonyal na Pilipinas, malaking bahagi ang tubig sa kabuhayan ng mga sinaunang tao, lalo na at nagbigay-daan ito sa pakikipagkalakalan sa mga karatig na lugar. Tingnan, halimbawa, ang Butuan sa Mindanao na itinuturing bilang isa sa mga una at may matagumpay na daungan ng kalakalan sa Timog-Silangang Asya na maiuugat mula pa noong ika-10 dantaon. Ang baybayin ng Butuan bilang daungan ng kalakalan ang sinasabing may tiyak na ugnayan sa mga imperyo ng Srivijaya at Champa (Scott 1994). Sa kasaysayan ng Pilipinas, mahihiwatigan na ang mga lugar sa Mindanao na malapit sa baybayin ang siyang magiging lunduyan ng kolonisasyon: mula sa rehiyon ng Caraga (kabilang ang Butuan) pababa sa Zamboanga at ilang bahagi ng Sulu.⁸

Sa kasaysayan ng Mindanao at Sulu, mahihiwatigan na mahalagang espasyo ang dagat sa ebolusyon ng sultanatong Tausug na nakakawing sa pagharaya sa dalumat ng estado (Warren 1985). Ang dagat ang nagsilbing muog ng mahahalagang kilos at gawain ng mga komunidad sa Sulu; sa katunayan, sa dagat nakaangkla ang kani-kanilang kabuhayan. Sa gitnang bahagi ng ika-18 dantaon hanggang huling bahagi ng ika-19 na dantaon, mapapansin ang pagtindig ng mga sistema ng pangangalakal (trading), panlulusob/pananalakay (raiding), at pang-aalipin (slavery) (Warren 1982). Sa puntong ito, ipinapalagay na malaking bahagi ang

heograpikal na posisyon ng Pilipinas bilang bansang napalilibutan ng tubig sa mga salik na humubog sa sinaunang sistema ng pamayanan sa bansa. Makikita ito sa naunang paraan ng pakikisalamuha at pakikipagdiwang sa mga karatig-pook na siyang lumilok sa batayang proseso at pamamalakad ng politikal na ekonomiya ng Pilipinas (Junker 1999). Sa bahaging ito, lumilitaw ang dalumat ng katubigan bilang espasyo kung saan nagtatagisan at namamalagi ang iba't ibang hugis at anyo ng kapangyarihan.

Kung babalikan ang naratibo ng episodyong “Nanay,” kapansin-pansin ang paggamit sa katubigan (sa pelikula, ang imahen ng lawa) bilang espasyo ng kapangyarihan. Teritoryo ito para sa mga Undin kung saan sila tahimik na nananahan habang isa naman itong espasyo ng pananaliksik para sa mga estudyante ng unibersidad. Sa ganitong realidad, umaapaw ang diskurso ng kapangyarihan at lumilitaw ang danas ng pang-aabuso. Sa iba-ibang etnograpikong datos na kinalap sa mga baybaying-dagat sa Pilipinas, hindi bago ang ganitong pakiwari at pagtatanto. Tunghayan, halimbawa, ang mga pag-aaral nina Eulalio R. Guieb III (2008) at Nelson N. Turgo (2010) na pumapaksa sa kontemporaneong panlipunan at pampolitikang estruktura na makikita sa karagatan sa Pilipinas. Sa pagtataya ni Guieb, ang mga pinangangalagaang komunidad sa tabing-baybayin ay lunan ng pagtatanghal ng nagsasala-salabit na ugnayan ng kaalaman, kapangyarihan, at kahulugan. Itinatampok naman ni Turgo sa kaniyang pananaliksik ang pagkakaugnay ng lokal na salik ng kapangyarihan at indibidwal (susing-kawing ang kanilang pinanggalingang uri, kasarian at seksuwalidad, at etnisidad) sa espasyong pambansa at pandaigdig na nakasandig sa ekonomiya at politika. Maitatahi ang mga ganitong obserbasyon sa naratibo ng “Nanay” kung saan ang baybayin na binabanggit sa pelikula ay isang lunan ng “hinaharayang pamayanan” (imagined community) na siyang espasyo ng nagsasalubong na mga kapangyarihan. Tulad ng mga undin na nais pangalagaan ang kanilang teritoryo, maaari nilang gawin ang lahat maging maayos lamang ang kanilang pamumuhay, humantong man ito sa kamatayan. Ngunit bunsod ng pagkakapakete sa *SRR* bilang pelikulang katatakutan na may pangunahing layon na pumatok sa takilya, ang pangangalaga sa teritoryong ipinaglalaban, kahit gaano pa kabusilak ang mithiin, ay mauuwi lamang sa paninindak at pananakot. Animo’y isang larawan ang pelikula hinggil sa kakabit na takot at sindak ng dalumat ng kapangyarihan.

Lagpas sa pagharaya sa katubigan bilang lunan kung saan nagtatagisan ang mga kapangyarihan, sityo rin ito ng pagdidigmaan ng iba-ibang salik mula sa komunidad tulad ng kaalaman ng mga mangingisda, ritwal at paniniwala, mga hindi nakikitang nilalang (tulad ng kaluluwa o espiritu sa Kanluraning imahinasyon), at kompetisyon sa pagitan ng mga mangingisda na idinudulot ng pamantayan at batas na ipinatutupad ng iba-ibang organisasyon at ng lokal na pamahalaan (Mangahas 2008). Masasabing tagpuan din ng diskurso hinggil sa kapangyarihan at seksuwalidad ang katubigan, lalo na at ang pagtatrabaho sa tubig ay tuwinang iniaangkop sa kalalakihan. Sa pag-aaral nina Cynthia Zayas at Lilian de la Peña (2012), binibigyang-halaga ang pagharaya sa kababaihan hindi na lamang bilang

pasibong nilalang sa tahanan kundi kalakip sa pagbuo ng kaalaman, kahulugan, at kayarian sa komunidad. Kung ihahabi sa naratibo ng pelikula, mapapansin ito sa tinig ng pagmamahal ng Inang Undin sa kaniyang mga pag-aaring itlog.

Sa episodyong “Nanay,” maririnig ang himig ng kuwedras ng “pagmamahal ng ina” na wagas at walang kapantay. Masasabing handa ang Inang Undin na gawin ang lahat para sa kaniyang mga itlog (anak) kahit na humantong pa ang pakikipaglabang ito sa kamatayan. Sa ganang ito, hindi maihihiwalay ang imahen ng pagmamahal ng Inang Undin sa binabanggit na dalumat ni Benedict Anderson tungkol sa “pagmamahal” (Anderson 2003). Ang pagmamahal na hindi lamang batay sa masidhi at praktikal na pagdulog, kundi bilang “taal,” o ang paniniwala na “ang konsepto ng pinakamataos na pagpapakasakit ay dumarating lamang kalakip ng konsepto ng kadalisan kahit na ang kapalit nito ay kamatayan” (2003, 144) (akin ang salin). Mahalagang ambag ang diskursong binabanggit ni Anderson ukol sa “hinaharayang pamayanan” (*imagined community*) kung saan ang bawat mamamayan nito, o marahil nilalang, ay pinagbubuklod ng iisang adhikain at diwa kahit na ang pinagmumulan ng bawat isa ay hiwa-hiwalay na mga pulo at bitak-bitak na espasyo. Ang Inang Undin, samakatuwid, ay larawan ng isang mamamayan sa isang “hinaharayang pamayanan.” Tinatanaw ang “pamayanang” ito bilang isang “haraya” lamang ngunit kahit ganoon, ang mga mamamayan nito, sa ngalan ng pagmamahal sa pamilya at pamayanan, ay bukas sa pagpatay at pag-aalay ng buhay para sa mga ito.

Ang mga diskursibong kayarian ng “hinaharayang pamayanan” kaugnay ng karakter ng Inang Undin ay lumilikha ng isang makulay na bahaghari ng pagpapakahulugan. Kung susuriin, maaaring basahin bilang talinghaga ng “pamayanan” ang lawa kung saan nananahan ang mga undin. Nakikipagtalastasan ang lawa sa mga diskurso ng teritoryo na pinamamahalaan ng sarili nitong batas, paniniwala, at tradisyon. Ang lawa bilang tahanan ng undin ay kasingkahulugan din ng teritoryo at pagmamay-ari na kinakailangang ingatan ng may-ari nito at igalang ng mga bumibisita rito.

Sa pagsasakonteksto sa pelikulang “Nanay” (Gallaga at Reyes 1991), masasabing tila naging daluyan ito ng pambansang agam-agam lalo na at umaayon din ang panahon ng pagkakalikha at pagpapalabas nito—Disyembre 1991—sa panahon ng alitan at gulo sa pananatili ng mga base-militar ng Amerika sa Pampanga at Zambales. Sa pamahalaan ni Corazon Aquino, naging maigting ang mga pag-uusap at pagtatalo ukol sa negosasyon sa muling paggamit ng mga Amerikano sa lupain ng Pilipinas matapos ang 88 taong pananatili ng mga militar na nagsasanay sa lupain ng Pilipinas. Nagbunga ang mga negosasyon sa pagtatatag ng mga kasunduan tulad ng Treaty of Friendship, Peace and Cooperation between the United States and the Republic of the Philippines (Lucero Gonzales 1998). Ngunit sa huli, hindi rin natuloy ang muling pananatili kaya’t noong Disyembre 1991, ang panahon kung kailan din ipinalabas ang pelikula, nagpahayag ang administrasyon ukol sa pag-alis ng mga base-militar sa bansa bago matapos ang susunod na taon.

Tulad sa “Nanay,” animo’y metapora ng Pilipinas ang lawa ng mga undin na pinipilit lukubin ng mga estudyanteng ang layon ay magsaliksik ng mga kakaibang bagay na maaari nilang makita roon. Mula pa man sa Kasunduan sa Paris sa pagitan ng mga Espanyol at Amerikano noong 1898, maiuugat na ang nag-uuumapaw na mga tala sa listahan ng pang-aabuso at pananamantala.

Mula sa mga inilatag na datos at pagsusuri, maaaring muling pagnilayan ang diskursibong kahulugan ng tubig, sa puntong ito ng lawa at dagat, bilang espasyong nagsisilbing lunsaran ng kapangyarihan, kayamanan, at katatakutan. Sa pelikula, daluyan ng takot at sindak ang mismong lawa dahil sa peligrong hatid ng mga undin na binibihisan at iniaangat bilang halimaw na kinatatakutan. Ang Pilipinas, bilang bansang napaliligiran ng tubig, ay tumatanaw sa bisa ng katubigan bilang mahalagang elemento ng kalikasan na humuhubog sa karanasan ng bansa.

Ang siyudad

Bukod sa gubat at lawa, ang siyudad ang isa pang mahalagang lunan na saksi sa takot at sindak na nakapaloob sa mga pelikula ng *SRR*. Sa mga episodyong “Kapitbahay” *SRR* 4 (Gallaga at Reyes 1992), “Unwanted,” *SRR* 14 (Roño 2012), at “Flight 666,” *SRR* 15 (Intalan 2014), ang siyudad ang pangunahing espasyo kung saan umiinog ang naratibo ng mga kuwento. Maituturing din bilang karakter sa mga pelikula ang siyudad sapagkat ito ang hayagang humuhubog sa kahihinatnan ng banghay ng mga kuwento. Masasabing ang siyudad ang kabaligtaran ng bukid, bundok, lawa, at probinsya; sa siyudad makikita ang resulta ng industriyalisasyon, modernisasyon, sibilisasyon, at urbanisasyon na malabo pang mabanaag sa gubat at lawa.

Umaalingawngaw sa dalawang nagdidigmaang espasyo ng siyudad at probinsya ang mga pamana ng pag-unlad at ang pagiging “atrasado”. Kung inilalarawan sa mga naunang bahaging “Ang gubat” at “Ang tubig” ang takot at sindak bilang kaugnay ng mga hindi-pa-sibilisadong lunan na tinitirhan pa rin ng mga nilalang na *Dili ingon nato* (Iba sa atin), inilalarawan naman sa mga kuwentong nakalunan sa siyudad ang pananatili ng mga nalalabi at nababakas (residual) na binhi ng *Dili ingon nato* sa mga lugar na patuloy na nasasadlak sa proseso ng urbanisasyon.

Samantalang marami na ang nagpapatunay sa tuluyang pagbura ng sibilisasyon sa mga naunang kultura at paniniwala, litaw na litaw sa mga episodyong “Kapitbahay,” “Unwanted,” at “Flight 666” ang mga nilalang na binibihisan bilang “engkanto.” Nagsisilbing labi at bakas ang mga ito sa patuloy na proseso ng urbanisasyon sa siyudad (Intalan 2014; Gallaga at Reyes 1992; Roño 2012). Sa “Kapitbahay,” sentral na lunan ang isang bagong subdibisyon kung saan tampok ang nilalang na tinatawag na “witawit” (Gallaga at Reyes 1992). Ang mga “witawit” ay nilalang na nakatira sa itaas ng malalaki at matatandang puno. Nakatatakot ang imahen nila, animo’y halimaw ito na handang sumakmal at pumatay ng tao anumang oras. Ngunit nakatatakot man ang hitsura, maamo naman ang pakikitungo nito sa ibang tao. Hindi man siya nakapagsasalita, tuwirang nakakausap nito ang tao nang isip-sa-isip at utak-sa-utak. Sa kuwento, mapipilitan ang witawit na mandukot ng mga hayop at bata upang maipabatid ang lungkot na nararamdaman niya sa patuloy

na pagputol sa mga puno na, marahil, nangangahulugang pagsira rin sa kaniyang tahanan.

Kung tutuusin, ang pagpapatayo at pagpapalawak ng maraming subdibisyon, na sarado at binabantayan ng mga guwardiya, ay isang kongkretong halimbawa ng mga puwersa at pagnanasa ng pag-unlad tungo sa transnasyonal at urbanisadong mundo na inaasam ng pamahalaan ng Pilipinas. Ang mga pribadong subdibisyon at iba pang pinagkakakitaan na establisyimento sa Maynila, halimbawa, ay masasabing bunga ng walang katapusan at sistematikong pangangamkam at pang-aangkin sa hinaharayang pag-aari ng mga sektor na nasa laylayan ng lipunan (Ortega 2016). Dagdag pa, ang ganitong balangkas ng neoliberalismo sa Pilipinas ay maikakabit sa pagnanasa ng mga “makabagong principalia” (modern principalia) na panatilihin ang kanilang pang-ekonomiya at pampolitikang kapangyarihan (Simbulan 2005). Kaakibat ng naratibo sa pelikula tulad ng karahasan sa pagputol ng puno at pagwasak sa kabahayan ng mga witawit ang pagsasakatuparan sa mga “pangarap ng lungsod” (metropolitan dream) kung saan patuloy ang paglikha at pagtunghay sa mga produksiyong kung sisipatin nang mabuti ay mumunting pantasya lamang. Pinaiigting ang pagpapatayo ng iba’t ibang establisyimento tulad ng subdibisyon, highway, gusali, mall, at paliparan, sa kabila ng pagkasira ng kalikasan at tuluyang pagyakap sa pangakong iniaalay ng globalisadong mundo. Sa ganang ito, ang mga pantasyang produksiyon (fantasy production) na binabanggit ay ang kayariang ipinipinid sa lohika ng bula na naghihiwalay sa “realidad” at tunay na danas ng bansa (Tadiar 2004).

Sa konteksto ng Pilipinas, suportado ng mga nasa kapangyarihan ang proyekto ukol sa pagtatatag ng “sambayanan” (civil society) na patuloy na nakasandig sa kaunlarang pangako ng transnasyonal na modernidad. Hindi kataka-taka, kung ganoon, kung bakit nagpapatuloy ang kahirapan ng mamamayan at pang-aabuso sa kalikasan sa bansa. Sa isa sa mga tagpo sa “Kapitbahay,” inusal ng isa sa mga tauhan ang mahalagang mensahe ng pelikula: “bahay ang isa sa pinakaimportanteng bagay sa isang tao.” Umaalingawngaw sa pahayag na ito ang tila pagkakaugnay ng karanasan ng batang bida at ng witawit, na nagkakatulad sa dalawang punto: una, bunsod ng pagkalugi sa negosyo ng mga magulang ng bata, kinakailangan na nilang lisanin ang kanilang tahanan sa subdibisyon upang lumipat sa mas maliit na uupahang bahay; at ikalawa, tulad ng bata, mawawalan na rin ng tahanan ang witawit dahil sa patuloy na pagsira ng pamahalaan ng subdibisyon sa mga puno na kaniyang tirahan. Kung sisipatin, bagama’t tila dalawang magkaibang mukha ng karahasan ang dinaranas ng bata at ng witawit, malalantad na iisang karahasan lamang ito na bunga ng kaunlarang tinatahak ng urbanisadong mundo. Kung mawawala ang “bahay”, ang isa sa pinakamahalagang bagay sa buhay ng bawat nilalang sa mundo, nangangahulugan na rin ito ng pagkasira ng kaniyang buhay. Ang ganitong mga halimbawa ng pangangamkam na nararanasan pa rin sa kontemporaneong daigdig ay matutunton bilang mga bakas ng kolonyal na proyekto ng pagdidisiplina at kontrol sa bisperas ng kolonyalismong Espanyol. Makailang ulit na itong isinulat ni Jose Rizal sa kaniyang mga akda at tauhan (Ortega 2016).

Sa kabuuan ng episodyong “Kapitbahay,” mapapansin na tila sumisilip ang takot at sindak sa naratibo ng pelikula kung saan ipinapakita ang kakayahan ng tao na sirain ang pagkatao ng tao, pagkanilalang ng bawat nilalang, at ang mismong kalikasan. Nilulusob at sinusugatan ng kaunlaran ang kinagisnang sistema ng paniniwala, kultura, kalikasan, at maging ang mga nilalang na nananahan sa daigdig. Sa takbo ng kuwento ng “Kapitbahay,” hindi sa witawit nakakabit ang diskurso ng hilakbot at hindik, nakalakup ito sa naratibo ng pelikula na naghahayag ng mga pandaigdigang penomenong nagbibigay-hugis at mukha sa nagbabagong takbo ng mundo.

Sa mga episodyong “Unwanted” at “Flight 666,” nagiging malinaw naman ang pagbuyangyang sa kulturang popular na dumadaloy sa naratibo ng pelikula (Intalan 2014; Roño 2012). Kung sisipatin, nagiging pook at daluyan ng mismong kulturang popular ang mga lunan ng mall at paliparan na siyang itinatampok sa pelikula. Nagsisilbing espasyo ng tunggalian ng nagdidigmaang puwersa ng luma at bago, maging ng sinauna at moderno, ang mga lunan ng mall at paliparan. Sa “Unwanted,” may diyalektika ng pagpapakahulugan sa mall bilang sityong nagtataglay ng karahasan at ligalig. Nagaganap sa labas ng mall ang pagsalakay ng mga kakaibang nilalang na ikinamatay ng lahat ng tao sa daigdig; sa loob naman ng mall, napanatiling ligtas ang ilang kustomer kahit na sa huling bahagi ay isa-isa rin silang pinatay hanggang sa dalawa na lamang ang natirang buhay. Ang pagiging ligtas sa panganib ng mga kustomer sa loob ng mall ay nagpapatunay sa inihahayag na kayarian ng mall bilang kulturang popular. Kung susuriin, artipisyal na mundo ang inihahandog ng mall sa mga tagatangkilik nito, pinagmumukhang ligtas, payapa, at masaya sa loob kahit na ang totoo ay nagsasanga-sanga rito ang lahat ng karahasan. Nagiging sanhi ang mall ng trapiko sa siyudad dahil ito ang nagiging sentral na infrastrukturang nagiging himpilan ng mga pampublikong sasakyan; eskapismo ang ibinibigay nito sa mga tagatangkilik na iniwan ang kaniyang moda ng produksiyon kapalit ang kakarampot na libangan; at ang hindi makataong turing nito sa mga manggagawa na pinagkaitan ng karapatang maging regular sa trabaho, animo’y ikinukulong ang mga ito sa limitado at nakapaniping disenyo ng mall bilang kahon ng sapatos (Tolentino 2014).

Sa “Unwanted” (Roño 2012), pahiwatig ang “dating” (affect) ng karanasan sa mall sa pagmamapa ng lunan sa usapin ng modernisasyon sa bansa. Nagsisilbing landasin ang pagsulpot ng mga mall, kahit na maraming puno ang pinuputol at ilang dagat ang tinatabunan maipatayo lamang ang mga ito, tungo sa mga kondisyong nakabatay sa pagtupad sa pangako ng modernisasyon. Susing-kawing sa karanasan sa mall ang pagiging bahagi nito sa kulturang popular na tinatangkilik at nililikha ng namamayaning uri (Tolentino 2006). Makapangyarihan ang kulturang popular na ito sapagkat humihikayat ito ng pagtanggap sa namamayaning kaayusan na nagmumula sa masalimuot na bukal ng negosyo at ng mismong estado (Tolentino 2001). Kung gayon, maaaring ipagpalagay na ang dalumat ng kulturang popular sa kasalukuyang panahon ay nakabatay lamang sa namamayaning-uri at kaayusan.

Nakaangkla pa rin, sa pagpapakahulugang ito, ang pangako ng urbanisasyon kung saan ang mga may hawak ng gahum ang siyang nagtatakda at nagdidikta. Lumilikha ng paglilinaw ukol sa nililikhang argumento ng kulturang popular ang ganitong pananaw. Sa pagtataya ni Rolando Tolentino (2001), maaaring ilatag ang dalawang nagtutunggaling realidad ng kulturang popular. Sa isang banda, patuloy ang pagtingin sa kulturang popular bilang bukal ng kaalamang-bayan na hinuhubog ng mga pangkat na bumubuo sa isang pamayanan. Ito ang nagsisilbing daluyan at lunsaran ng pagpapakahulugan sa kaalaman, kamalayan, at kayariang maka-Pilipino. Hindi ito hiwalay sa mga kinagisnang sistema ng paniniwala na pinag-iigiban din ng mga pagpapaliwanag sa ugnayan ng animo’y konstelasyon ng nakalipas, kasalukuyan, at hinaharap, na hindi rin naman kaiba sa mismong “ngayon.” Sa kabilang banda naman, tinatanaw rin ang kulturang popular bilang produktong tinatangkilik ng maraming tao bunsod na rin ng pagiging popular nito. Kung produkto, nangangahulugan ito ng pagdaan sa proseso ng paglikha, pagpapakete, pagbebenta, at maging ng pagkonsumo. Ito ang tinatalunton ng naratibo ng episodyong “Unwanted,” pinagmumukhang ligtas sa panganib ang espasyo dahil sa magarang kulay at pintura nito, mailaw na mga sulok at bahagi, at iba’t ibang nakaengganyong tindahan at palaruan. Lumilikha ng bula ang mall na kaiba sa realidad sa labas nito kung saan laganap ang trapiko, krimen, at kahirapan.

Sa katapusan ng “Unwanted” (Roño 2012), mayroong ipinahiwatig ukol sa pagtatapos at pagsisimula. Magpapakita ang lupon ng mga nilalang na hindi mawari kung saan nagmula; tila panginoon silang maghahayag ukol sa bagong daigdig. Gayunman, hindi malinaw ang estruktura at kaayusan ng bagong daigdig na binabanggit. Marahil, hindi kakaiba ang bagong kaayusan ng mundo (new world order) na ipinahihiwatig sa naratibo ng “Unwanted.” Ang bagong kaayusan ng mundo na binabanggit ay maihahambing sa landas na tinatahak ng urbanisado at globalisado na mundo. Marahil, ang pagwasak sa lumang mundo ay tulad din ng pagwasak ng globalisasyon sa mga hangganan ng mundo upang tuluyan itong mawala sa imahinasyon ng bawat nilalang at ganap na maihayag ang kamatayan ng mga bansa at hangganan. Sa ganitong konteksto, maisasakuparan ang paglikha sa hinaharayang malayang pandaigdigang kalakalan at komersiyo na inaalok ng transnasyunal na balangkas. Kung gayon, maaaring ipagpalagay na ang hinaharayang bagong kaayusan ng daigdig ay ang pagpapatuloy sa nauna nang pagsisimula ng urbanisasyon at modernisasyon na kinapapalooban ng kultura ng namamayaning-uri at kapangyarihan.

Maaaring sabihin na naglulunoy sa anyo ng pelikulang katatakutan at sci-fi (science fiction) ang episodyong “Unwanted.” Sa isang banda, may hatid na takot at sindak ang mga nilalang mula sa ibang daigdig na pinupuksa at winawasak ang lahat ng nilalang sa daigdig habang sa kabilang banda, maaaring ikategorya bilang sci-fi ang episodyo dahil sa taglay nitong balisa, yanig, at gulat na hatid ng daigdig na pinapagana ng pangakong sibilisasyon ng agham. Pumapasok, sa puntong ito, ang binabanggit ni Susan Sontag (2001) hinggil sa pagkakatulad ng katatakutan at sci-fi. Bagama’t mayroong lehitimong pagkakaiba kung pagbabatayan ang

nakamamanhid na tradisyonal na taksonomiya ng pelikula, nagsasanga pa rin ang dalawang anyo lalo na sa dalumat ng talaban ng disaster/sakuna, destruksiyon, at karahasan (2001). Maaari ring ipagpalagay na ang mga disaster na ito ay hindi naman talaga “natural” o “likas” na kalamidad na bigla na lamang nagaganap sa kung saanman sapagka’t ito ay panlipunang konstruksiyon (social construction) na bunga ng urbanisasyong labag sa batas ng kalikasan (Davis 1998). Dagdag pa, mahihinuha na sa kasaysayan ng pananakop sa daigdig, higit na naging mabuway ang kakayahan ng mahihirap na bansa sa pagharap sa mga kalamidad at sakuna bunsod na rin ng mga bagong estrukturang pang-ekonomiya. Mahihiwatigan na ang mga ito’y pinalaganap ng mayayamang bansa bilang mukha ng pandaigdigang kalakalan, at kung tutuusin, ito’y nagkukubli bilang lehitimong mukha ng imperyalismo, tulad ng naganap sa Brazil at India simula 1850 (Davis 2002).

Samantala, ang dalumat ng paliparan sa “Flight 666” ay tila umaangkop sa mga naunang pagsusuri hinggil sa pagpapalawak ng mga subdibisyon at pagpapatayo ng mall (Intalan 2014). Sa episodyong ito, lunan ang eroplano kung saan naganap ang lahat ng katatakutan at ligalig sa kuwento. Inilalahad sa “Flight 666” ang panlulupig at paninindak sa mga kapwa-pasahero ng bagong silang na sanggol—tiyanak—na anak ng dalagang pasaherong binuntis ng kapre. Walang katiyakan kung ano ang dahilan ng pagpatay ng tiyanak sa mga pasahero; tila pumapatay lamang ito sa ngalan ng pagpatay at upang mapanindigan ang pagkakapakete at paghuhulma sa naratibo bilang pelikulang katatakutan.

Bagama’t sinasabing Zamboanga ang destinasyon ng eroplano, walang malinaw na dahilan ang pagpunta roon ng mga pasahero, liban na lamang sa nanay at lola ng tiyanak na nagbabalik-probinsiya. Sa bahaging ito, mahalagang sipatin ang bisa ng eroplano bilang behikulo sa paglalakbay tungo sa ibang lugar. Ginagamit na transportasyon ang eroplano upang makarating sa ibang dako ng mundo. Maaaring ipagpalagay na angkop na angkop ang talinghaga nito sa dalumat ng “pandarayuhan” o “migrasyon” na kakabit ng mga usapin hinggil sa transnayunal na daigdig, urbanisasyon, at hinaharayang pandaigdigang kaayusan.

Sa diskurso ng pandarayuhan, itinuturing ang pagtatrabaho sa ibang lugar bilang isang mabisang pamamaraan ng pamahalaan ng Pilipinas upang mapanatili ang kaayusan ng ekonomiya nito. Tumataas ang halaga ng piso bunsod na rin ng pagdami ng salaping dolyar na ipinadadala ng mga manggagawa mula sa ibang dako (Rodriguez 2008). Hindi rin naman bago ang pandarayuhan sa kasaysayan ng bansa lalo na at mayroon itong binhi at ugat na pinanggagalingan. Sa panahon ng kolonyalismo, ang mga *ilustrado*, na ang ibig sabihin ay “naliwanagan,” ang siyang naglalakbay at naglalayag patungo sa ibang dako upang doon mag-aral at magpakadalubhasa. Mayroong sapat na salapi ang pamilya ng mga ilustrado, bunsod na rin ng kanilang pangangalakal pagkabukas ng Suez Canal, na nagbigay-daan naman upang matugunan ang kahingiang magkaroon ng anak na nakapag-aral sa Europa. Kung susumahin, maikakabit ang realidad na ito ng mga ilustrado sa danas ng mga kasalukuyang manggagawa sa ibang bansa na nag-uwi ng dolyar sa Pilipinas. Mahihiwatigan, kung ganoon, na kaliwanagan sa politika at

lipunan na natutunan mula sa mga unibersidad sa Europa ang iniiuwi ng mga ilustradong gaya nina Jose Rizal, Marcelo Del Pilar, Graciano Lopez Jaena, at iba pa. Sa madaling sabi, kung dati-rati ay naglalakbay sa ibang bansa ang mga ilustrado upang hanapan ng lunas ang panlipunan at pampolitikang sakit na hatid ng kolonyalismong Espanyol, ngayon naman ay naglalakbay ang mga manggagawang Pilipino bunga ng masidhing pangangailangang pang-ekonomiya (Hau 2011). Ngunit kung babalikan ang kasaysayan ng Pilipinas, malalantad na ang penomenon ng migrasyon sa mga yugto ng kolonyalismong Espanyol at kontemporaneong panahon ay hindi na bago. Maging sa kasaysayan ng mundo, talamak ang migrasyon sa iba't iba nitong panig tulad sa hinaharayang lipi ng mga Austronesyano na napadpad sa iba't ibang sulok ng Timog Silangang Asya higit 5,000 taon na ang nakararaan (Winzeler 2011). Patunay rito ang paglalayag ng mga unang Austronesyano—gamit na panandang-gabay ang ritmo at galaw ng alon, hangin, at ibon—sa karagatan, bunsod na rin ng pangangailangang pang-ekonomiya (Hall 1992).

Kung babalikan ang katapusan ng “Flight 666,” walang masasabing adhikain sa paglalakbay ang mga pasahero nito. Lumilikha ng naratibong walang patutunguhan ang paglalakbay sa pelikula. Sa huli, nakarating nang ligtas sa Zamboanga ang ilang pasahero habang trahedyang naman ang sinapit ng mismong halimaw na tiyanak sapagkat naiwan ito sa sumabog na eroplano. Sa pelikula, ang imahen ng tiyanak bilang anak ng kapre ay lumilikha ng karakterisasyon bilang supling ng “engkanto” o nilalang na nananahan sa matatanda at matataas na puno. Sa diskurso ng tiyanak at migrasyon, maiuugnay ang karakter ng isang nilalang sa *Labaw Donggon* (Castro et al. 2009), isa pang sugidanon ng mga Panay Bukidnon. Sa sugidanon na ito, sumusunod ang hitsura at gawi ni Buyong Baranugun, anak ni Labaw Donggon, sa imahen ng tiyanak na “munting sanggol pa lamang” na “hindi pa putol ang pusod” at “nakabitin ang bituka.” Bagama’t ganito ang hitsura ni Buyong Baranugun nakikipagdigma na ito upang mapatay ang bumihag sa kaniyang ama (2009, 155). Ngunit hindi tulad ng tiyanak, pumapatay si Baranugun upang maisalba ang kaniyang ama habang ang tiyanak naman sa “Flight 666” ay pumapatay lamang sa ngalan ng pagpatay. Nawawala sa imahen ni Baranugun ang takot at sindak na karaniwang ibinibihis sa karakter ng tiyanak.

Konklusyon

Sa 10 episode ng *SRR* na sinuri sa sanaysay na ito, mahihiwatigan ang ikinakabit na takot at sindak sa imahen ng mga nilalang na “engkanto” na nananahan sa gubat, tubig, at siyudad. Kadalasan, ginagamit ang iba't ibang elemento ng pelikula upang maging lunsaran ng paghubog sa naratibo ng pelikulang katatakutan. Kalimitan, lehitimong takot at sindak ang matutunton kaugnay ng kontekstong pinagmumulan ng kuwento, lalo na sa naratibo nito. Binibihisan ang iba-ibang lunan sa kalikasan ng mundo bilang sityo ng katatakutan; kaugnay nito ang paglalakip ng imahen ng sindak sa mga nilalang na matatagpuan sa gubat, tubig,

at siyudad. Ngunit, mahalagang bigyang-diin na ang mga lunan na binabanggit ay siya ring espasyo kung saan nagtatagisan ang iba't ibang hubog ng kapangyarihan. Marahil, ang kapangyarihan na ito ang siyang batis at impluwensya ng agam-agam at lagim na iniinugan ng mga kuwento sa kultura, kalikasan, kasaysayan, at heograpiya ng bansa.

Mula sa isinagawang pagsusuri, mapapansin ang bisa ng postkolonyal na pagdulog lalo na sa diskurso ng ekokritisismo. Bagama't iwinawaksi ng kasalukuyang pag-aaral ang konserbatismo ng pantayong pananaw, tinatanaw nito ang pangangailangang lingunin ang danas sa kasaysayan ng pook upang magkaroon ng makabuluhang pag-unawa sa tindig ukol sa kultura at kalikasan na iniwang sugatan ng mga nagdaang kolonyalismo. Sa bahaging ito, lumilitaw rin ang halaga ng paggalang at pagkakaiba ng lahat ng nilalang sa daigdig kung pagbabatayan ang iba't ibang mukha at anyo ng sistema ng paniniwala ng iba-ibang etnolingguwistikong pangkat sa bansa. Pinagtitibay ng ganitong paniniwala ang pagkakaiba ngunit pagkakaugnay ng mga aspektong "kultural" at "pangkalikasan." Kung gayon, nagiging magkakaugnay ang lahat sa pagbuo ng kayarian at kahulugang umuukit sa paglikha ng pagkatakot at pagkasindak na makikita sa mga siwang, patlang, at puwang sa pagitan ng kultura at kalikasan.

Endnotes

- ¹ Gagamitin ko ang pariralang *Iba sa atin* bilang salin ng Sugboanong Binisaya na *Dili ingon nato*. Sa daloy ng sanaysay na ito, mapapansin na gagamitin ko rin ang terminong *Iba* bilang salin ng *Other* at ang *Atin* bilang salin ng *Self*. Mapapansin ang paghihilig (italicization) na ginawa ko sa mga parirala at salita upang bigyang diin ang inihahayag ng mga ito.
- ² Sa sanaysay na ito, "katutubong sistema ng paniniwala" ang ginagamit ko bilang katumbas ng terminong "indigenous belief systems." Malay ako sa bagaheng hatid ng salitang "katutubo," kung kaya't nililinaw ko, sa puntong ito, na ang "katutubong sistema ng paniniwala" ay hindi lamang nakasandig sa kung ano ang naroon sa nakalipas at nakaraan kundi ito ay daluyan din ng artikulasyon ng kung ano ang narito sa kasalukuyan at kontemporaneo. Sa mas malinaw at komprehensibong pagsusuri, maaaring tingnan ang *Tradition through modernity: Postmodernism and the nation-state in folklore* (2005) ni Pertti J. Anttonen; "Singer on the mango tree" sa *The nation beyond Manila* (2007) ni Rosario Cruz-Lucero; at "Matagal nang patay (ang babae: Bawal sa panitikang bayan" sa *Sipat kultura: Tungo sa mapagpalayang pagbabasa, pag-aaral, at pagtuturo ng panitikan* (2007) ni Rolando Tolentino.
- ³ Sa bahaging ito, ipinapaloob ko sa panipi ang katawagang "engkanto" upang ihayag at bigyang-diin na ang mga itinatampok na tauhan sa mga pelikula ng *SRR* ay ang kolonyal na pagpapakahulugan sa "engkanto" na kakaiba sa paniniwala sa iba-ibang katutubong sistema ng paniniwala sa buong kapuluan.
- ⁴ Bagama't ang katawagang "tanod" o ang mga nilalang na "bantay" ng kalikasan ay matatagpuan sa imahinasyon ng mga Tagalog, maaari ring ipagpalagay na ang mga nilalang na ito ay matatagpuan din sa iba-iba pang bahagi ng Pilipinas. Ngunit kinakailangan pa ang masinsang pananaliksik at empirikal na datos upang susugan ang ganitong haka-haka.
- ⁵ Nasa loob ng panipi ang salitang "taal" upang bigyang-diin ang bagaheng nakapaloob dito hinggil sa diskurso ng "talaban" (*hybrid*) na binabanggit ni Homi Bhabha.
- ⁶ Muli, malay ako sa bagaheng kalakip nang paggamit sa terminong "katutubo" lalo na't problematiko ang pagpapakahulugan dito bilang "lantay" at "taal," ngunit gagamitin ko ang salita bilang ilarawan ang mga sinaunang tao sa Negros sa nagtatalastasang panahunan ng prekolonyal, kolonyal, at postkolonyal.

- ⁷ Ginawa kong nakahilig ang mga termino para sa iba-ibang nilalang sa Panay tulad ng *bubog*, *lunok*, *mangingilaw* upang ihayag ang pagbibigay-diin sa paniniwala ng mga Panayanon ukol dito.
- ⁸ Samantalang ilang ulit nang binabanggit ang mito hinggil sa pagiging ligtas ng Mindanao (bukod sa mga lugar malapit sa baybaying-dagat) sa Hispanisasyon sa panahon ng kolonyalismong Espanyol, maaaring tingnan ang ilang pag-aaral tungkol sa mga misyonerong nagpalaganap ng Hispanikong kultura sa kapuluan na binabaklas ang ganitong saysay: *People of the middleground: A century of conflict and accommodation in Central Mindanao 1880s–1980s* (2008) ni Ronald Edgerton; at *A mountain of difference: The Lumad in Early Colonial Mindanao* (2013) ni Oona Paredes.

Sanggunian

Artikulo at libro

- Aguilar, Filomeno. 1998. *Clash of spirits: The history of power and sugar planter hegemony on a Visayan Island*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Anag, Baket. 2001. *Nanang: I Taguwasi anna I Innawagan*. Isinalin nina Ernesto Constantino at Tsunekazu Moriguchi. Endangered Languages of the Pacific Rim, Osaka.
- Anderson, Benedict. 2003. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Pasig City: Anvil Publishing.
- Anttonen, Pertti. 2005. *Tradition through modernity: Postmodernism and the nation-state in folklore scholarship*. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Bhabha, Homi. 1990. *Nation and narration*. London: Routledge.
- Buell, Lawrence. 1999. "The ecocritical insurgency." *New Literary History* 30, no. 3: 699–712. <https://muse.jhu.edu/issue/1438>.
- Buenconsejo, Jose. 1999. "Songs and gifts at the colonial frontier: The aesthetics of Agusan Manobo spirit-possession ritual, Philippines." Doctoral dissertation, University of Pennsylvania.
- Caballero, Federico, at Teresita Caballero-Castor. 2014. *Tikum Kadlum*. Inirekord at isinalin ni Alicia Magos. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Caballero, Federico, at Leopoldo Caballero. 2017. *Amburukay sugidanon (Book 2) of Panay [Sugidanon (Epics) of Panay Book 2]*. Sinaliksik ni Alicia Magos. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Castro, Jovita Ventura, Antolina Antonio, Patricia Melendez-Cruz, Josefina Mariano, at Rosella Jean Makasiar-Puno. 2009. *Antolohiya ng mga panitikang ASEAN: Mga epiko ng Pilipinas [Anthology of ASEAN Literature: Epics in the Philippines]*. Quezon City: APO Productions Unit, Inc.
- Cole, Fay Cooper. 1913. "The wild tribes of Davao district, Mindanao." *Field Museum of Natural History, Anthropological series* 12: 49–203. Chicago: Natural History Museum Press.
- Covar, Prospero. 1998. "Retablo ng paniniwala [Retablo of beliefs]." *Larangan: Seminal essays on Philippine culture*, 45–50. Manila: Sampaguita Press, Inc.
- Cruz-Lucero, Rosario. 2007. *Ang bayan sa labas ng Maynila (The nation beyond Manila)*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Cushner, Nicholas. 1976. "Landed estates in the colonial Philippines." Nasa Monograph series no. 20, vi–145. New Haven: Yale University, Southeast Asia Studies.
- Davis, Mike. 1998. *Ecology of fear: Los Angeles and the imagination of disaster*. New York: Vintage Books.

- . 2002. *Late Victorian holocausts: El Niño famine and the making of Third World*. London: Verso Books.
- Demetrio, Francisco. 1969. "The engkanto belief: An essay in interpretation." *Philippine Studies Journal* 17 no. 3: 586–96. <http://www.philippinestudies.net/ojs/index.php/ps/issue/view/158/showToc>.
- Descola, Philippe. 2014. *Beyond nature and culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Descola, Philippe, at Gisli Pálsson, eds. 1996. *Nature and society: Anthropological perspectives*. London: Routledge.
- Edgerton, Ronald. 2008. *People of the middleground: A century of conflict and accommodation in Central Mindanao, 1880s to 1980s*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Glotfelty, Cheryl, at Harold Fromm, eds. 1996. *The ecocriticism reader: Landmarks in literary ecology*. Athens: University of Georgia Press.
- Guieb, Eulalio III. 2008. *Community, marine rights, and sea tenure: A political ecology of marine conservation in two Bohol villages in Central Philippines*. Doctoral dissertation, McGill University, Canada.
- Hall, Kenneth. 1992. "Economic history of early Southeast Asia." Nasa *The Cambridge history of Southeast Asia, Volume 1: From early times to c.1800*. Sa pamamatnugot ni Nicolas Tarling, 183–275. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hastrup, Kirsten. 2014. *Anthropology and nature*. New York: Routledge.
- Hau, Caroline. 2011. "'Patria e intereses': Reflections on the origins and changing meanings of *Ilustrado* ['Homeland and interests': Reflections on the origins and changing meanings of *Ilustrado*]." *Philippine Studies* 59, no. 1: 3-54. <https://muse.jhu.edu/issue/22453>.
- Huggan, Graham, at Helen Tiffin. 2010. *Postcolonial ecocriticism: Literature, animals, environment*. London: Routledge.
- Junker, Laura Lee. 1999. *Raiding, trading, and feasting: The political economy of Philippine chiefdoms*. Hawaii: University of Hawai'i Press.
- Lieban, Richard. 1962. "The dangerous ingkantos: Illness and social control in a Philippine community." *American Anthropologist*, New series 64, no. 2: 306–12. <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.15481433/1962/64/2>.
- Love, Robert. 2004. *The samahan of Papa God: Tradition and conversion in a Tagalog peasant religious movement*. Pasig: Anvil Publishing.
- Lucero Gonzales, Joaquin III. 1998. *Philippine labour migration: Critical dimensions of public policy*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Magos, Alicia. 1992. *The enduring Ma-aram Tradition: An ethnography of Kinaray-a village in Antique*. Quezon City: New Day Publishers.
- . 1994. "The concept of *Mari-it* (Dangerous zones) in Panaynon worldview and its impact on sustainable human development." Nasa Fishers of the Visayas (Visayas Maritime Anthropological Studies I), sa pamamatnugot nina Iwao Ushijima at Cynthia Zayas, 305–55. Quezon City: University of the Philippines, College of Social Sciences and Philosophy.
- Mangahas, Maria. 2008. "Making the vanua: Collective fishing technology in Batanes and an Austronesian archetype of society." *Philippine Studies* 56, no. 4: 379–412. <https://www.jstor.org/stable/40098107>.
- Mukherjee, Upamanyu Pablo. 2010. *Postcolonial environments: Nature, culture, and the Contemporary Indian novel in English*. England: Palgrave Macmillan.

- Nydegger, William, and Corinne Nydegger. 1966. "Tarong: An Ilocos barrio in the Philippines." *Nasa Six Cultures Series 6*, 177–78. New York: John Wiley.
- Ortega, Arnisson Andre. 2016. *Neoliberalizing spaces in the Philippines: Suburbanization, transnational migration, and dispossession*. Lanham: Lexington Books.
- Paredes, Oona. 2013. *A mountain of difference: The Lumad in early Colonial Mindanao*. Ithaca: Cornell Southeast Asian Program Publication.
- Ramos, Maximo. 1971. *Creatures of Philippine lower mythology*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Rizal, Jose. 1961. *Mga akdang pampanitikan sa tuluyan* [The literary works in prose]. Manila: Pambansang Komisyon ng Ika-Isang Dantaon ni Jose Rizal.
- . (1887) 1996a. *Noli me tangere* [Touch me not]. Isinalin ni Ma. Soledad Lacson-Locsin at inihanda ni Raul Locsin. Makati City: Bookmark.
- . (1891) 1996b. *El filibusterismo* [The subversive]. Isinalin ni Ma. Soledad Lacson-Locsin at inihanda ni Raul Locsin. Makati city: Bookmark.
- Rodriguez, Robyn Magalit. 2008. "Domestic debates: Constructions of gendered migration from the Philippines." *Scholar and Feminist Online* 6 no. 3: 1–14. <http://sfonline.barnard.edu/immigration/>.
- Scott, William Henry. 1994. *Barangay: Sixteenth century Philippine culture and society*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Simbulan, Dante. 2005. *The modern principalia: The historical evolution of the Philippine ruling oligarchy*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Sontag, Susan. 2001. *Against interpretation and other essays*. New York: Picador.
- Tadiar, Neferti. 2004. *Fantasy-production: Sexual economies and other Philippine consequences for the new world order*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Tan, Michael. 2008. *Revisiting usog, pasma, kulam*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Tolentino, Rolando. 2001. *Sa loob at labas ng mall kong sawi kaliluha'y siyang nangyayaring hari: Ang pagkatuto at pagtatanghal ng kulturang popular* [Inside and outside my tragic and traitorous mall: Teaching and performing popular culture]. Quezon City: University of the Philippines Press.
- . 2006. "Sa loob at labas ng mall kong sawi/kaliluha'y siyang naghahari: Ang kulturang popular bilang teksto [Inside and outside my tragic and traitorous mall: Popular culture as text]." *Nasa Kilates: Panunuring pampanitikan ng Pilipinas* [Kilates: Literary criticism in the Philippines], sa pamamatuogot ni Rosario Torres-Yu, 311–24. Quezon City: University of the Philippines Press.
- . 2007. *Sipat kultura: Tungo sa mapagpalayang pagbabasa, pag-aaral, at pagtuturo ng panitikan* [Interrogating culture: Towards a liberating reading, learning, and teaching literature]. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- . 2014. "Kabataang katawan, mall at siyudad: Mga tala sa gitnang uring karanasan at neoliberalismo [Young body, mall, and city: Some notes on middle class experiences and neoliberalism]." *Communication and media theories*, sa pamamatuogot nina Rolando Tolentino at Patrick Campos, 272–77. Quezon City: University of the Philippines Press.
- . 2016. "Shake, Rattle, and Roll horror franchise and the specter of nation-formation in the Philippines." *Humanities Diliman* 13, no. 1: 134–52. Inakses mula sa: <https://journals.upd.edu.ph/index.php/humanitiesdiliman/issue/view/528>.
- Turgo, Nelson. 2010. *"Bugbug ang dagat": The local life of a fishing community in the Philippines* ["Rough seas": The local life of a fishing community in the Philippines]. Doctoral dissertation, Cardiff University, United Kingdom.

- Vital, Anthony. 2008. "Toward an African ecocriticism: Postcolonialism, ecology and life & times of Michael K." *Research in African Literatures* 39 no. 1: 87–106. <https://www.jstor.org/stable/i20109555>.
- Warren, James Francis. 1982. "Slavery and the impact of external trade: The Sulu sultanate in the 19th Century." *Philippine social history: Global trade and local transformations*, sa pamamatnugot ni Alfred McCoy, 391–414. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- . 1985. *The Sulu zone, 1768–1898: The dynamics of external trade, slavery, and ethnicity in the transformation of a Southeast Asian maritime state*. Quezon City: New Day Publishers.
- Weins, Clemens. 1989. *Berinareu: The religious epic of the Tirurais*. Manila: Divine Word Publications.
- Winzeler, Robert. 2011. *The peoples of Southeast Asia today: Ethnography, ethnology, and change in a complex region*. Plymouth: AltaMira Press.
- Willoquet-Maricondi, Paula. 2010. *Framing the world: Explorations in ecocriticism and film*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Zayas, Cynthia, at Lilian de la Peña. 2012. "The promise of the southwest wind: Visayan fish/migrant wives in the shifting fishery of the Central Philippines." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 37, no. 3. : 573–80. Inakses mula sa: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/662940?mobileUi=0>.

Pelikula

- Escudero, Don. 1994. "Maligno." *Nasa Shake, Rattle, and Roll V*. Regal Films.
- Gallaga, Peque, at Lore Reyes. 1991. "Nanay" [Mother]. *Nasa Shake, Rattle, and Roll III*. Regal Films.
- . 1992. "Kapitbahay" [The neighbor]. *Nasa Shake, Rattle, and Roll IV*. Regal Films.
- Intalan, Perci. 2014. "Flight 666." *Nasa Shake, Rattle, and Roll XV*. Regal Films.
- Lee, Topel. 2007. "Engkanto." *Nasa Shake, Rattle, and Roll 9*. Regal Films.
- . "Isla" [Island]. 2010. *Nasa Shake, Rattle, and Roll 12*. Regal Films.
- Monteverde, Jessel. 2009. "Lamang lupa." *Nasa Shake, Rattle, and Roll 11*. Regal Films.
- Roño, Chito. 2012. "Unwanted." *Nasa Shake, Rattle, and Roll Fourteen: The Invasion*. Regal Films.
- Somes, Richard. 2011. "Tamawo." *Nasa Shake, Rattle, and Roll 13*. Regal Films.
- Tuviera, Mike. 2008. "Nieves." *Nasa Shake, Rattle, and Roll X*. Regal Films.

TALA TUNGKOL SA MAY AKDA

Si Jay Jomar F. Quintos ay nagtuturo ng Araling Pilipino at panitikan sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Inilathala ang kaniyang mga kritikal at malikhaing akda sa iba't ibang pambansa at internasyonal na publikasyon. Maaaring makipag-ugnayan sa kaniya sa pamamagitan ng kaniyang email: jfquintos@up.edu.ph.

ABOUT THE AUTHOR

Jay Jomar F. Quintos teaches Philippine Studies and literature at the University of the Philippines Diliman. His critical and creative works have appeared in various national and international publications. He may be reached at his email: jfquintos@up.edu.ph.